

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΚΡΑΣΟΠΟΥΛΟΥ
(Α.Μ.: 1012201903025)

Θέμα: «Μικρασιάτες καλλιτέχνες: Δημιουργία και θύμηση μέσα από τις
Εικαστικές Τέχνες»

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιωάννα Σπηλιοπούλου
Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ελένη Ζουμή
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	5

Α' Κεφάλαιο

Γλυπτική: <i>«Είναι ήδη πολύ, ευτυχώς, να είσαι Ίων»</i> , Β. Καπάνταης.....	8
1.1. Η ζωή του Θανάση Απάρτη (1899 – 1972).....	8
1.1.1. Γενικά χαρακτηριστικά έργου.....	10
1.1.2. Κατάλογος έργων.....	13
1.2. Η ζωή του Βάσου Καπάνταη (1924 – 1990).....	15
1.2.1. Γενικά χαρακτηριστικά έργου.....	16
1.2.2. Κατηγορίες έργων.....	17
1.2.3. Εκθέσεις – Διακρίσεις.....	21

Β' Κεφάλαιο

Ζωγραφική: <i>«Τα έργα μου θέλω να αγκαλιάζουν τα αιώνια θέματα»</i> , Γιώργος Σικελιώτης.....	23
2.1. Η ζωή του Γιώργου Προκοπίου (1876 – 1940).....	23
2.1.1. Χρονολογική – Θεματική διάκριση του έργου.....	24
2.2. Η ζωή του Γιώργου Σικελιώτη (1917 – 1984).....	33
2.2.1. Γενικά χαρακτηριστικά έργου.....	34
2.2.2. Χρονολογική – Θεματική διάκριση του έργου.....	35
2.2.3. Εκθέσεις – Διακρίσεις.....	37
2.2.4. Άλλες εκφάνσεις του έργου του.....	39

Γ' Κεφάλαιο

Κεραμική: <i>«Με ένα ευτελές υλικό, το χώμα, ο καλλιτέχνης δημιουργεί μορφές και σχήματα υψηλής πνευματικότητας»</i> , Ε. Δροσάκη.....	41
3.1. Η ζωή του Πάνου Βαλσαμάκη (1900 – 1986).....	41
3.1.1. Σύνδεση παράδοσης με τη σύγχρονη κεραμική.....	42
3.1.2. Η θεματική των έργων του κι οι αλλαγές που υφίσταται.....	43
3.1.3. Κατηγορίες έργων.....	44

3.1.4. Εκθέσεις – Διακρίσεις.....	45
3.1.5. Συγγραφικό έργο.....	47
3.1.6. Γενική αποτίμηση του έργου.....	48
3.2. Η ζωή της Ελευθερίας Δροσάκη (1927 – 2015).....	48
3.2.1. Ταξίδι 70 χρόνων στον κόσμο της κεραμικής.....	51
3.2.2. Κατηγορίες έργων.....	53
3.2.3. Εκθέσεις – Διακρίσεις.....	55
3.2.4. Συγγραφικό έργο.....	55

Δ' Κεφάλαιο

Φωτογραφία: «Όταν γνώρισα την Ελλάδα και είδα τις τόσες ομορφιές της, σε κάθε μου βήμα έβλεπα και έναν πίνακα μπροστά μου», Nelly's.....	57
4.1. Η ζωή της Νέλλης Σεραϊδάρη (1899 – 1998)	57
4.1.1. Χρονολογική – Θεματική διάκριση του έργου.....	59
4.1.2. Εκθέσεις – Διακρίσεις.....	68
4.2. Η ζωή της Μαρίας Χρυσάκη (1899 – 1972).....	69
4.2.1. Μέγεθος έργου και θεματική διάκρισή του.....	70
4.2.2. Τύποι μηχανών - Εκτύπωση φωτογραφιών.....	71
4.2.3. Θεματική του έργου.....	71
4.2.4. Συμμετοχή στην Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία.....	75
4.2.5. Εκθέσεις – Διακρίσεις.....	76
Επίλογος.....	79
Πηγές και βιβλιογραφία.....	81
Παράρτημα.....	90
Περίληψη.....	106

Πρόλογος

Αναμφίβολα η ιστορία του ελληνισμού της Ανατολής, τόσο πριν όσο και μετά τη μικρασιατική καταστροφή, προκαλεί ερευνητικό ενδιαφέρον και συναισθηματική φόρτιση. Όσοι την προσεγγίζουν επιστημονικά αντικρίζουν έναν κόσμο με έντονη πνευματική και οικονομική παρουσία, που σε επίπεδο πολιτικό επιβιώνει κάτω από αντίξοες συνθήκες μέχρι τον βίαιο εκπατρισμό του. Όσοι πάλι, υποκινούμενοι από το συναίσθημα, μελετούν τη διαδρομή αυτών των ανθρώπων ενδιαφέρονται περισσότερο για την ανθρώπινη διάσταση της ιστορίας τους. Η επιλογή του θέματος «*Μικρασιάτες καλλιτέχνες: Δημιουργία και θύμηση μέσα από τις Εικαστικές Τέχνες*» απορρέει τόσο από την επιθυμία μου να προσεγγίσω επιστημονικά μία πτυχή της ζωής του μικρασιατικού ελληνισμού όσο και από τη βαθύτερη ανάγκη μου, λόγω καταγωγής, να τιμήσω τη μνήμη ενός αγαπημένου πρόσφυγα, του πατέρα μου.

Ειδικότερα το θέμα της Διατριβής Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης αφορά στη ζωή και το έργο οκτώ προσφύγων καλλιτεχνών από τον χώρο των εικαστικών τεχνών. Οι γλύπτες, Θανάσης Απάρτης και Βάσος Καπάνταης, δίνοντας στις μαρμάρινες και χάλκινες μορφές τους μία συμβολική διάσταση, έναν μνημειακό χαρακτήρα, μας βοηθούν να ανακαλύψουμε ξανά την Ελλάδα. Οι ζωγράφοι, Γιώργος Προκοπίου και Γιώργος Σικελιώτης, ο πρώτος στην πρώτη γραμμή του μικρασιατικού μετώπου κι ο δεύτερος στον προσφυγικό συνοικισμό της Καισαριανής, μεταφέρουν με το πινέλο τους τη σκληρή, τραυματική πλευρά αυτής της ιστορίας. Ο Πάνος Βαλσαμάκης κι η Ελευθερία Δροσάκη διακρίνονται στην τέχνη της κεραμικής, από τη μια συνεχίζοντας τη μεγάλη παράδοση της χώρας στην κεραμική και από την άλλη παρακολουθώντας και εφαρμόζοντας τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα. Ακολούθως, με τον φωτογραφικό τους φακό, η Νέλλη Σεραϊδάρη και η Μαρία Χρυσάκη απαθανατίζουν την παράδοση της ελληνικής υπαίθρου και με το έργο τους το Υπουργείο Τουρισμού προβάλλει τον πολιτισμό και τη φυσική ομορφιά της χώρας στο εξωτερικό. Η ζωή καθενός θα μπορούσε να είναι το σενάριο μιας κινηματογραφικής ταινίας ή το περιεχόμενο ενός μυθιστορήματος. Έχοντας την ευκαιρία να διαβάσω τα αυτοβιογραφικά βιβλία δύο εξ αυτών, το «*Εν Θεσσαλονίκη*» της Ε. Δροσάκη και το «*Από την Ανατολή στη Δύση*» του Θ. Απάρτη, ταξίδεψα μαζί τους στη διαδρομή της ζωής και του έργου τους, συγκινήθηκα, μαγεύτηκα από τις ιστορίες τους.

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματοποιήθηκε με την αρωγή κάποιων ανθρώπων τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω. Ξεκινώ με τον κύριο Θανάση Χρήστου για την ενθάρρυνση και υποστήριξή του όχι μόνο σε αυτό το τελευταίο εξάμηνο αλλά σε όλη τη διάρκεια της διετούς φοίτησής μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών. Εν συνεχεία για την τελική μορφή της εργασίας οφείλω να ευχαριστήσω την Επιβλέπουσα Καθηγήτρια, κ. Ιωάννα Σπηλιοπούλου για τις παρατηρήσεις της και κυρίως για την κατανόηση που επέδειξε σε κάποιες αστοχίες ή παραλείψεις μου. Επίσης ευχαριστώ τις συναδέλφους Έφη Δρακοπούλου, Άννα Κληροπούλου και Παναγιώτα Τσάλτα για την εύρεση βιβλίων από τις βιβλιοθήκες των σχολείων στα οποία υπηρετούν, δεδομένης της αδυναμίας δανεισμού από τις δημόσιες βιβλιοθήκες για μεγάλο χρονικό διάστημα. Τέλος, δεν θα μπορούσα να μην αναφέρω την οικογένειά μου, η οποία υπήρξε υποστηρικτική σε όλο το διάστημα της διετούς μου φοίτησης στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών .

Εισαγωγή

Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι 99 χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή οι συνέπειες που επέφερε στην ελληνική κοινωνία, συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο μελέτης από ειδικούς και μη. Η ζωή στο ελληνικό κράτος επηρεάστηκε σε όλες της σχεδόν τις εκφάνσεις, στην πολιτική, στη διοίκηση, στην οικονομία και στον πολιτισμό. Στον χώρο του πολιτισμού, και ειδικότερα στις τέχνες, η παρουσία των προσφύγων υπήρξε δυναμική. Οι Μικρασιάτες καλλιτέχνες, ως αποδέκτες των δονήσεων της μικρασιατικής καταστροφής, μεταπλάθουν τις εμπειρίες τους σε αισθητικές μορφές και κληροδοτούν έργα μεγάλης καλλιτεχνικής και ιστορικής αξίας. Αρκετοί απ' αυτούς, προερχόμενοι από ένα αστικό περιβάλλον, ξεκίνησαν ή συνέχισαν τις σπουδές τους στο εξωτερικό και επαναπροσδιόρισαν τη θέση τους στον νέο κόσμο. Άλλοι, μεγαλωμένοι στους προσφυγικούς συνοικισμούς, ξεκινούν τις σπουδές τους στην Αθήνα, πασχίζοντας παράλληλα να επιβιώσουν στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.

Η εν λόγω εργασία θα εστιάσει στην τέχνη της γλυπτικής, της ζωγραφικής, της κεραμικής και της φωτογραφίας, παρουσιάζοντας δύο καλλιτέχνες από την κάθε εικαστική τέχνη. Η ζωή τους, επηρεασμένη από τα πολεμικά και μεταπολεμικά γεγονότα του 20^{ου} αιώνα, είναι έντονη, περιπετειώδης, σχεδόν μυθιστορηματική. Το έργο τους, όπως θα φανεί στη συνέχεια, άλλοτε γίνεται η φωνή των χαμένων πατρίδων, άλλοτε αναβιώνει την αρχαϊκή και κλασική Ελλάδα και άλλοτε συνδέει την ελληνική παράδοση με τις νέες καλλιτεχνικές τάσεις.

Στο πλαίσιο αυτό η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Κάθε κεφάλαιο παρουσιάζει μία εικαστική τέχνη και διακρίνεται σε δύο υποκεφάλαια, στα οποία αναδεικνύεται η ζωή και το έργο δύο αντίστοιχα εκπροσώπων της τέχνης που εξετάζεται. Ειδικότερα στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στους γλύπτες Θανάση Απάρτη και Βάσο Καπάνταη. Ο Θανάσης Απάρτης, με καταγωγή από τη Σμύρνη, έλαβε την καλλιτεχνική του εκπαίδευση στο Παρίσι με δάσκαλο και μέντορα τον γλύπτη Antoine Bourdelle. Φιλοτέχνησε με ρεαλιστικό τρόπο μια σειρά από σημαντικά πορτρέτα (Ψυχάρη, Σικελιανού, Καζαντζάκη, κ.α.), ενώ πολύτιμη είναι και η συνεισφορά του στα μνημειακά υπαίθρια γλυπτά («Ο Ιωάννης Παπάφης», «Ο Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Σμύρνης», κ.α.). Ο Βάσος Καπάνταη, με καταγωγή από την Πέργαμο, φιλοτεχνεί έργα κυρίως από χαλκό, τα οποία διακρίνονται σε

ιδιωτικά και δημόσια. Τα ιδιωτικά έργα είναι μικρών διαστάσεων γλυπτά, μέταλλα και σχέδια. Η θεματολογία τους, κυρίως των γλυπτών και των σχεδίων, σχετίζεται κυρίως με τον έρωτα και τα συναισθήματα που προκαλεί. Στα δημόσια έργα συγκαταλέγεται το έργο ζωής του Καπάνταη, τα δέκα υπαίθρια γλυπτά στην πλατεία Χρυσοστόμου Σμύρνης στη Νέα Σμύρνη, που εκφράζουν την ιστορία του ξεριζωμού και αποτελούν σταθμό στην καλλιτεχνική του πορεία.

Ακολούθως η ζωγραφική δύο Μικρασιατών προσφύγων είναι το θέμα του δεύτερου κεφαλαίου. Σ' αυτό επιλέγονται οι ζωγράφοι Γιώργος Προκοπίου και Γιώργος Σικελιώτης. Ο Γιώργος Προκοπίου, από τον Βουρνόβα Σμύρνης, ήταν ζωγράφος, φωτογράφος και κινηματογραφιστής. Ήταν από τους πρώτους οπερατέρ, που με το καλλιτεχνικό βλέμμα του ζωγράφου κινηματογράφησε τη μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή. Ως «πολεμικός ζωγράφος» απαθανάτισε τον ηρωισμό των Ελλήνων στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και πέθανε στο Αλβανικό Μέτωπο. Ο Σμυρνιός Γιώργος Σικελιώτης ήταν ένας αξιόλογος ζωγράφος και χαράκτης της γενιάς του '30. Οι ανθρωποκεντρικές συνθέσεις του είναι επηρεασμένες από τη βυζαντινή και λαϊκή τέχνη, από τον προσφυγικό κόσμο, από την κατοχή και την αντίσταση.

Το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας αναφέρεται στην κεραμική τέχνη και σε δύο δημιουργούς, τον Πάνο Βαλσαμάκη και την Ελευθερία Δροσάκη. Ο Πάνος Βαλσαμάκης, από το Αϊβαλί, υπήρξε κορυφαίος κεραμίστας και θεωρείται ο θεμελιωτής της σύγχρονης Κεραμικής στη Ελλάδα. Σε μια δημιουργική περίοδο διαρκούς αναζήτησης πενήντα χρόνων εντοπίζονται πολλές φάσεις, τεχνοτροπικές και θεματικές, στο κεραμικό έργο του Βαλσαμάκη. Η Ελευθερία Δροσάκη, από τη Σμύρνη, στα εβδομήντα χρόνια ενεργού παρουσίας, κληροδότησε αξιόλογο έργο στην κεραμική τέχνη, τη ζωγραφική και τη λογοτεχνία. Συμμετείχε σε Εκθέσεις Κεραμικής εντός και εκτός Ελλάδας και κάποια έργα της στεγάζονται στο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης και στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ άλλα αποτελούν μέρος ιδιωτικών και δημόσιων συλλογών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο με θέμα την τέχνη της φωτογραφίας διακρίνονται η Έλλη Σουγιουλτζόγλου – Σεραϊδάρη (Nelly's) και η Μαρία Χρυσάκη. Οι φωτογραφίες της Μικρασιάτισσας Nelly's έχουν έντονο το στοιχείο

της κίνησης και της ελευθερίας, χαρακτηριστικά που διακρίνουν και τη ζωή της. Φωτογραφίες των ανθρώπων της ελληνικής υπαίθρου, γυμνές και ημίγυμνες φωτογραφίες χορευτών με φόντο τον Παρθενώνα, φωτογραφίες των Δελφικών γιορτών, φωτορεπορτάζ στους δρόμους της Νέας Υόρκης είναι κάποια δείγματα του πλούσιου φωτογραφικού της έργου. Από την άλλη η Σμυρνιά Μαρία Χρουσάκη άφησε ένα έργο ζωής, δηλαδή τριάντα πέντε λευκώματα με φωτογραφίες από όλα τα μέρη της Ελλάδας. Ο φωτογραφικός της φακός επικεντρωνόταν στο ύπαιθρο και σπάνια στο αστικό τοπίο. Προσπαθούσε να αποτυπώσει τα ήθη, τα έθιμα, τις τοπικές ενδυμασίες και γενικά τις παραδόσεις της χώρας μας.

Ο επίλογος αυτής της εργασίας περιλαμβάνει κάποιες παρατηρήσεις και συμπεράσματα σχετικά με την παιδεία, την κουλτούρα και τη στάση ζωής αυτών των ανθρώπων που μετέτρεψαν τον πόνο του πρόσφυγα, τα τοπία και τους ανθρώπους της Ελλάδας σε αισθητικές μορφές υψηλής καλλιτεχνικής και ιστορικής αξίας.

Α' Κεφάλαιο

Γλυπτική: «Είναι ήδη πολύ, ευτυχώς, να είσαι Ίων», Β. Καπάνταης

1.1. Η ζωή του Θανάση Απάρτη (1899 – 1972)

Ο Θανάσης Απάρτης ήρθε στον κόσμο στις 24 Οκτωβρίου 1899, στην αρμενική συνοικία της Σμύρνης. Γιος του Παύλου και της Μαρίας, ο δεύτερος ανάμεσα σε έξι αδέρφια, μεγάλωσε σε μια ευκατάστατη οικογένεια, καθώς ο πατέρας ασχολούνταν με τη ραπτική και το εμπόριο. Με δάσκαλο στο σπίτι, τον Μανώλη Βαλάση, αποκτά τις πρώτες στοιχειώδεις γνώσεις, εν συνεχεία ολοκληρώνει το δημοτικό σε δημόσιο σχολείο και εγγράφεται στο Γυμνάσιο της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης. Η γλυπτική ήρθε στη ζωή του, όταν ο νέος Γυμνασιάρχης, Στυλιανόπουλος, ανανέωσε το πρόγραμμα της Σχολής, εισάγοντας νέα μαθήματα, μεταξύ των οποίων και η συγκεκριμένη τέχνη. Όταν αποφοίτησε από το Γυμνάσιο, ο Αρμένιος γλύπτης Παπαζιάν του έκανε τα πρώτα μαθήματα γλυπτικής και στο εργαστήριό του ο Απάρτης έκανε τα πρώτα του γλυπτά. Τον Αύγουστο του 1919 ο Απάρτης με τον αδελφό του Γιάννη φεύγουν για το Παρίσι, συνοδευόμενοι από τον αδελφό της μητέρας τους, Ζαχαρία Αργυρό¹.

Στο Παρίσι ο Απάρτης εγγράφεται στην Ακαδημία Ζυλιάν με δασκάλους τον Πολ Λαντόφσκυ και τον Ανρί Μπουσάρ. Επισκέπτεται τακτικά το Μουσείο Ροντέν, μελετώντας το έργο του. Τον Οκτώβριο περνά επιτυχώς τις εξετάσεις της Σχολής Καλών Τεχνών. Μετά από δύο μήνες εγκαταλείπει τα πρωινά μαθήματα της Σχολής, σχεδιάζει μόνο στο τμήμα γύψινων εκμαγείων της Σχολής και επιστρέφει στην Ακαδημία. Στα 21 του χρόνια καλύπτει τα έξοδα της παραμονής του, κατασκευάζοντας εκμαγεία έργων του εμπορίου. Τον Μάιο του 1921 ανοίγει το πρώτο του εργαστήρι με την οικονομική ενίσχυση του θείου του. Την ίδια χρονιά γνωρίζει τη Μαρί – Τερέζ Κεντέν, τη μελλοντική σύζυγο και μητέρα των τριών παιδιών τους, του Πέτρου (1937), του Παύλου (1945) και της Μαριάννας (1947)².

Τον Οκτώβριο συμμετέχει στο Salon d' Automne με τρία έργα, όπου γνωρίζει τον γνωστό γλύπτη Αντουάν Μπουρντέλ και τον ακολουθεί στην Ακαδημία που διδάσκει, στην Grande Chaumiere, στην οποία παραμένει επί τέσσερα χρόνια. Για τον Απάρτη είναι ο πνευματικός του πατέρας, τον αγαπά και τον θαυμάζει

¹ Θ. Απάρτης, *Από την Ανατολή στη Δύση*, Αθήνα 1984, σ. 9-46

² Θ. Απάρτης, *ό. π.*, σ. 48-58

απεριόριστα. Η Ακαδημία του δίνει παράλληλα την ευκαιρία να γνωρίσει καλλιτέχνες και διανοούμενους (Πωλ Βαλερύ, Ανρί Ματίς, Αντρέ Λοτ, Ραμπιτρανάθ Ταγκόρ, κ.α.). Το 1923, με παρέμβαση του Μπουρντέλ, ο Απάρτης εξασφαλίζει τη συνέχεια των σπουδών του με την υποτροφία 40.000 γαλλικών φράγκων που δίνεται από την Έλενα Βενιζέλου. Την ίδια χρονιά άνοιξε το Salon des Tuileries, όπου ο Απάρτης παρουσίασε τέσσερα έργα του.

Το 1924 ταξιδεύει στην Αθήνα, όπου έχει πια εγκατασταθεί η οικογένειά του μετά τη μικρασιατική καταστροφή. Επισκέπτεται το Μουσείο και τον αρχαιολογικό χώρο της Ακρόπολης και των Δελφών, γνωρίζοντας και θαυμάζοντας τα έργα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου. Την άνοιξη του 1925, λόγω της συμμετοχής του με τρία έργα στη Salon des Tuileries, γνωρίζει τον γλύπτη Σαρλ Ντεσπιώ και την ίδια χρονιά τον Πάμπλο Πικάσο. Το φθινόπωρο του 1925 αφήνει την Ακαδημία και συνεχίζει να εργάζεται στο εργαστήριό του. Το καλοκαίρι του 1926 μεταφέρεται σε ένα νέο, μεγαλύτερο εργαστήριο. Το 1927, με την παρουσίαση του έργου «Έρμος», στο Salon des Independants, αποσπά διθυραμβική κριτική από τον Λουί Ζιλέ, ο οποίος, αναφερόμενος σε αυτό το έργο, γράφει: «*Η Ελλάδα ξαναγεννιέται, όπως στις όμορφες εποχές, μέσα στο τάλαντο αυτού του Έλληνα*»³.

Στο διάστημα της εικοσαετούς διαμονής του στο Παρίσι ο Απάρτης συμμετείχε τακτικά στις τρεις ετήσιες εκθέσεις, Salon d' Automne, Salon des Indépendants και Salon des Tuileries, και συχνά ήταν μέλος των επιτροπών για την επιλογή και την τοποθέτηση των έργων. Επίσης ταξιδεύει τακτικά στην Ελλάδα, γνωρίζει τον Κορδάτο, τον Βάρναλη, τον Κόντογλου, φιλοτεχνεί το πορτρέτο της Π. Δέλτα, του Γ. Ψυχάρη, του Ζ. Παπαντωνίου. Παράλληλα ταξιδεύει σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις, στη Φλωρεντία, γνωρίζοντας τους καλλιτέχνες της Αναγέννησης, στο Λονδίνο, θαυμάζοντας τα μάρμαρα του Παρθενώνα, στην Αμβέρσα, βλέποντας από κοντά έργα του Rubens, στη Βενετία τον έφιππο ανδριάντα του κοντοτιέρου Bartolomeo Colleoni του Verrocchio, στην Πάντοβα τον έφιππο ανδριάντα του στρατηγού Gattameiata του Donatello. Το 1939 παρουσιάζει την τελευταία του έκθεση στο Παρίσι, εκθέτοντας δώδεκα έργα. Γενικότερα στη Γαλλία διακρίθηκε για την εργασία του και την ενεργητική συμμετοχή του στην καλλιτεχνική ζωή και τιμήθηκε με το Παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής⁴.

³ Θ. Απάρτης, *ό. π.*, σ. 61-124

⁴ Θ. Απάρτης, *ό. π.*, σ. 129-231

Η κήρυξη του πολέμου το 1939 οδηγεί τον Απάρτη στην απόφαση να εγκαταλείψει το Παρίσι και να εγκατασταθεί με τη γυναίκα του και τον γιο του Πέτρο στην Ελλάδα. Στην αρχή της Κατοχής γίνεται βοηθός του Δημήτρη Πικιώνη στην Έδρα του Ελευθέρου Σχεδίου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ. Στην Αθήνα δημιουργεί το νέο εργαστήριό του και συμμετέχει σε πανελλήνιες και διεθνείς εκθέσεις. Το 1950 εκπροσωπεί τη χώρα του στην Μπιενάλε της Βενετίας. Από το 1955 διδάσκει Ελεύθερο Σχέδιο στο Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο και το 1961 εκλέγεται καθηγητής του Β΄ Εργαστηρίου Γλυπτικής της Σχολής Καλών Τεχνών. Το 1967 εκλέγεται αντεπιστέλλον μέλος του Τμήματος Γλυπτικής της Ακαδημίας Καλών Τεχνών του Ινστιτούτου της Γαλλίας⁵.

Ο Θανάσης Απάρτης πέθανε στην Αθήνα την 1η Απριλίου 1972. Το 1971, στην Αθήνα, λίγο πριν από τον θάνατό του, πραγματοποιήθηκε η πρώτη αναδρομική του έκθεση. Η δεύτερη αναδρομική του έκθεση έγινε το 1977 στο Γαλλικό Ινστιτούτο και με την ευκαιρία της έκθεσης εκδόθηκε αναμνηστικό λεύκωμα. Η τρίτη οργανώθηκε το 1984 στην Εθνική Πινακοθήκη, η οποία εξέδωσε κατάλογο των έργων του. Σημαντική μαρτυρία της ζωής και του έργου του αποτελεί το αυτοβιογραφικό βιβλίο του καλλιτέχνη με τίτλο «Από την Ανατολή στη Δύση». Εκεί ο αναγνώστης θα ανακαλύψει πτυχές της προσωπικής και καλλιτεχνικής πορείας του γλύπτη.

1.1.1. Γενικά χαρακτηριστικά έργου

Δεν χωράει καμία αμφιβολία ότι ο Μπουρντέλ υπήρξε βασικός συντελεστής των καλλιτεχνικών επιλογών του Απάρτη. Ο Απάρτης στην αυτοβιογραφία του λέει για τον δάσκαλό του: «Σ' αυτόν χρωστώ όλα τα στοιχεία της δουλειάς μου. Μ' έμαθε τι θα πει έρωτας, μόχθος και σιγουριά στην τέχνη, και το καλύτερο απ' όλα, τον ενθουσιασμό»⁶. Η φήμη του Μουρντέλ, ο φιλελληνισμός του κι οι αναφορές του έργου του στην αρχαία ελληνική γλυπτική ήταν οι λόγοι που πολλοί Έλληνες γλύπτες δούλεψαν στο εργαστήριό του (Α. Σάχος, Μ. Ραφτοπούλου, Γ. Καστριώτης, Τ. Χρυσοχοϊδη)⁷. Ο Απάρτης ακολούθησε πιστά τις πλαστικές αρχές που είχε διδαχτεί,

⁵ Βλ. λήμμα του Ε. Στεφανίδη, «Απάρτης Θανάσης», στην: *Πάπυρος Larousse Britannica* (Εκδ. Πάπυρος), τ. 8 (2006), σ. 148-149

⁶ Θ. Απάρτης, *ό. π.*, σ. 62

⁷ Ε. Ματθιόπουλος, «Εκδοχές του ελληνικού νεωτερισμού Η επίδραση του Μπουρντέλ», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. 2 (2003), σ. 451, στο εξής βλ. *IE*

όπως το δυναμικό πλάσιμο της φόρμας από μέσα προς τα έξω, την εσωτερική στέρεη δομή, τα απλοποιημένα χαρακτηριστικά των μορφών, τα αυστηρά περιγράμματα και τη λανθάνουσα δυναμική της φόρμας, απαλλαγμένης από κάθε υπερβολικό ή περιττό⁸.

Ο Απάρτης αντλούσε την έμπνευσή του από τα μνημειακά έργα της αρχαϊκής και κλασικής γλυπτικής, της Αιγύπτου, των γοθτικών καθεδρικών ναών, το έργο του Rodin⁹. Ο Μπουρντέλ έπαιξε και στις επιδράσεις του γλύπτη καθοριστικό ρόλο: *«Κοίταζε τον Θησέα του Παρθενώνα, κοίταζε τον Απόλλωνα της Ολυμπίας, την Αίγυπτο, τις λαμπρές καθεδράλες μας και τον μεγάλο Ροντέν. Αυτός είναι ο τωρινός μας, είναι και ο μελλούμενος και παντοτινός. Είναι απ' τους λίγους που αγάπησαν την ανάλυση, που είναι η βάση για τη μεγάλη σύνθεση»*. Ο Απάρτης ακούει αυτά τα λόγια επί τέσσερα ολόκληρα χρόνια και ομολογεί πως *«μ' άναψαν μια μεγάλη φωτιά μέσα μου, και μ' έβαλαν στο δρόμο»*¹⁰.

Σε μία περίοδο που κάποιοι Έλληνες γλύπτες διακρίνονται από ακαδημαϊσμό και κάποιοι άλλοι από νεωτεριστικό πνεύμα, ο Απάρτης θα ακολουθήσει πιστά τον ρεαλισμό στην απόδοση των μορφών¹¹. Ο «Ανδρικός κορμός» (ή «Ο κορμός του Πορτογάλου» 1921), είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ρεαλιστικής έκφρασης. Η δυναμικότητα των όγκων, η κλίση του σώματος κι η αποφυγή του ιδεαλισμού είναι χαρακτηριστικά του έργου¹².

Η γλυπτική του Απάρτη είναι ανθρωποκεντρική. Εξέχουσα θέση στο έργο του κατέχουν οι προτομές – πορτρέτα. Ίσως είναι από τους πρώτους γλύπτες που αντιμετώπισε αυτό το θέμα σε τόσο μεγάλη έκταση, δίνοντας έμφαση στον ιδιωτικό χαρακτήρα της γλυπτικής. Οι προτομές του απεικονίζουν σύγχρονους ανθρώπους της εποχής του, καλλιτέχνες, πολιτικούς, διανοούμενους, καθημερινούς ανθρώπους και βέβαια την αγαπημένη σύντροφο της ζωής του, τη Μαρί Τερέζ¹³. Ο ίδιος δουλεύει με βασικό μοντέλο τη γυναίκα του και εξηγεί στο βιβλίο του τους λόγους: *«Ο ένας λόγος ήταν για να εξαντλώ με τη μελέτη το μοντέλο, κι ο άλλος λόγος γιατί μ' άρεσε να*

⁸ Τ. Σπητέρης, «Η Νεοελληνική Τέχνη από το 1913 ως το 1941», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978), σ. 512

⁹ Βλ. λήμμα σύνταξης «Απάρτης Αθανάσιος», στην: *Δομή* (Εκδ. Δομή), τ. 3 (2007), σ. 261

¹⁰ Θ. Απάρτης, *ό. π.*, σ. 62-64

¹¹ Τ. Γιαννουδάκη, *Εθνική Πινακοθήκη 100 χρόνια*, Αθήνα 2013, σ. 276

¹² Μ. Παπανικολάου, *Η Ελληνική Τέχνη του 20^{ου} αιώνα, Ζωγραφική – Γλυπτική*, Αθήνα 2006, σ. 149

¹³ Μ. Παπανικολάου, *ό. π.*, σ. 148-149

*δουλεύω με αξιαγάπητο άνθρωπο*¹⁴. Στόχος του ήταν η ακριβής απόδοση της μορφής και εργαλείο του για τον κατακτήσει ο σχεδιασμός της, ακολουθώντας τη διδασκαλία του Μπουρντέλ: *«Αρχιτέκτονας, ζωγράφος ή γλύπτης πρέπει να σχεδιάζει. Απ' την τσέπη σας δεν πρέπει να λείπει μήτε το χαρτί μήτε το μολύβι και η γόμα. Και πάντα το μυαλό σας να λογαριάζει μοίρες, γωνίες, μήκη, αποστάσεις»*¹⁵. Κοινό χαρακτηριστικό των πορτρέτων είναι η ρεαλιστική απεικόνιση, η ανάδειξη της ψυχολογίας των εικονιζόμενων και η έμφαση στο ουσιώδες. Το νέο στοιχείο που εισήγαγε ο Απάρτης στην απόδοση των μορφών είναι το νατουραλιστικό, δηλαδή την απόδοση των φυσιογνωμιών με τις ρυτίδες τους, τις αδυναμίες τους, με εμφανή τα σημάδια του χρόνου. Έτσι έφερε πιο κοντά τον θεατή με μία γλυπτική πιο ανθρώπινη, πιο προσιτή, τη στιγμή που οι μορφές της μέχρι τότε ήταν πιο τυποποιημένες, πιο ψυχρές, πιο ηρωικές¹⁶.

Πολύτιμη είναι και η συνεισφορά του Απάρτη στους ανδριάντες και στα μνημειακά υπαίθρια γλυπτά, φιλοτεχνημένα είτε σε χαλκό είτε σε μάρμαρο. Και σε αυτά τα έργα η τεχνική είναι ίδια. Ο ρεαλισμός, η λιτότητα, οι αφαιρετικές τάσεις, η συγκέντρωση των δυνάμεων του γλυπτού μέσα στα όρια του περιγράμματος κι η στέρεη δομή της κατασκευής είναι τα βασικά χαρακτηριστικά τους. Η μικρασιατική καταστροφή, αν και δεν προσδιορίζει το έργο του, δεν περνά απαρατήρητη στα υπαίθρια γλυπτά του. Ο χάλκινος ανδριάντας του Μητροπολίτη Χρυσόστομου στη Νέα Σμύρνη είναι ένα σχετικό έργο, που αποδίδεται σε μέγεθος μεγαλύτερο του φυσικού, με τα χέρια υψωμένα σε δέηση. Ο επιβλητικός όγκος του γλυπτού, η απλότητα στην περιβολή και οι αφαιρετικές τάσεις στην απόδοση των ανάγλυφων παραστάσεων του μαρτυρίου του στη μαρμάρινη βάση του γλυπτού δείχνουν για άλλη μια φορά την αρχαϊκή αισθητική του γλύπτη¹⁷.

¹⁴ Θ. Απάρτης, *ό. π.*, σ. 197-198

¹⁵ Θ. Απάρτης, *ό. π.*, σ. 67

¹⁶ Δ. Παυλόπουλος, «Γλυπτική Βιογραφίες, Θανάσης Απάρτης 1899 - 1972», στην ιστοσελίδα: *dailymotion*, 2011, διαθέσιμο στο: <https://www.dailymotion.com/video/xksu96>, ημερομηνία προσπέλασης 2.5.2021

¹⁷ Ν. Ζίας, *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006, σ. 73-74

1.1.2. Κατάλογος έργων

Ο Απάρτης φιλοτέχνησε, κυρίως, προτομές, ανδριάντες, γυμνά και θέματα της καθημερινής ζωής. Στον μεγάλο κατάλογο των έργων του συγκαταλέγονται τα παρακάτω, πιο γνωστά έργα του:

Γιάννης Ψυχάρης, χαλκός 1928, συλλογή Μ.Τ. Απάρτη και Συλλογή Κολλεγίου Αθηνών.

G. Duhamel, μάρμαρο, 1935, Παρίσι.

E. Βενιζέλος, χαλκός, 1936, Συλλογή Μουσείου Μπενάκη.

Marie – Therese, λευκό μάρμαρο, 1937, ΕΠΜΑΣ.

Μητέρα και παιδί, μάρμαρο, 1938, Musee National d' Art Moderne, Παρίσι.

Pierre, χαλκός, 1945, Συλλογή Π. Απάρτη.

Δημήτρης Γληνός, γύψινο πρόπλασμα, 1946, Συλλογή Μ.Τ. Απάρτη.

Μαρίνα, χαλκός, 1948, Συλλογή Μ.Τ. Απάρτη.

Άγγελος Σικελιανός, χαλκός, 1955, Συλλογή Μ.Τ. Απάρτη.

Επίσης, ο γλύπτης φιλοτέχνησε μνημεία και για υπαίθριους χώρους, όπως τα παρακάτω:

Οδυσσέας Ανδρούτσος, λευκό μάρμαρο, 1936, Πεδίον του Άρεως, Αθήνα.

Έφηβος, χαλκός, 1939, Εστία Νέας Σμύρνης.

Ο δεσμώτης, χαλκός, 1948, Μέγλιβ 6, Αθήνα.

Μνημείο των Πεσόντων, μάρμαρο, 1949, Νέα Ιωνία.

Το χαμόγελο της Αθήνας, χαλκός, 1950, Τράπεζα της Ελλάδος.

Μακεδονία με Πυρσό και Ιπτάμενη Είδηση, λευκό τσιμέντο με επίχρισμα γύψου, 1950-1952, Κτίριο Γ. Βελλίδη, Θεσσαλονίκη.

Μνημείο Ιωάννη Παπάφη, λευκό μάρμαρο, 1952, Θεσσαλονίκη.

Νίκος Καζαντζάκης, χαλκός, 1957, Ηράκλειο Κρήτης.

Η σκύλα, χαλκός, 1955, ΕΠΜΑΣ.

Ο καπετάνιος, χαλκός, 1957-1960, Κάτω Καρδάμυλα, Χίος.

Ο δισκοβόλος, χαλκός, 1958, Σαντιάγκο, Χιλή.

Μητροπολίτης Χρυσόστομος, χαλκός, 1962, Πλατεία Αγίας Σοφίας, Θεσσαλονίκη.

Μητροπολίτης Χρυσόστομος, χαλκός, 1963, ανάγλυφα βάσης, λευκό μάρμαρο, Πλατεία Μητροπολίτη Χρυσόστομου, Νέα Σμύρνη.

Γλυπτά του φιλοξενούνται, επίσης, στην Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων, στη Συλλογή Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, στην Εθνική Τράπεζα κ.α. Επίσης ο Απάρτης ήταν μέλος του Επιμελητηρίου Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος¹⁸. Σημαντικό είναι και το διδακτικό του έργο, που λάμβανε χώρα τόσο στο εργαστήριό του στο Παρίσι όσο και σε αυτό της Αθήνας. Όταν επέστρεψε στην Αθήνα, το εργαστήριό του έγινε χώρος διδασκαλίας για τους νεώτερους γλύπτες. Οι γλύπτες, Α. Μακρής, Κ. Κουλεντιανός, Χ. Καπράλος, Φ. Γλούπας, Ν. Μελά κ.α. μαθήτευσαν κοντά του¹⁹. Ο λόγος του στους μαθητευόμενους καλλιτέχνες αντικατοπτρίζει το πνεύμα που διακατείχε συνολικά το έργο του: «...να είσαστε κοντά στη ζωή, δίπλα στους ανθρώπους, και τα προβλήματά τους. Και όταν χρειάζεται, να πάτε πιο πέρα από μας τους παλαιούς, αλλά προσέξτε, η ελευθερία που σας χορηγούν οι μοντέρνες σχολές, δεν είναι πάντα ουσιαστική. Και καμιά φορά είναι ξένο πανωφόρι που δεν πάει στο δικό σας σώμα»²⁰.

Όταν ο Απάρτης πηγαίνει στο Παρίσι, κυριαρχεί η παράδοση του Ροντέν, την οποία συνεχίζουν τρεις γλύπτες, ο Α. Μπουρντέλ, ο Σ. Ντεσπιώ και ο Α. Μαγιόλ. Είναι οι καλλιτέχνες που ανακαλύπτουν την αρχαία ελληνική γλυπτική, τη γλυπτική του αυστηρού ρυθμού, όπου θεωρούν ότι αποθεώνεται η ανθρώπινη μορφή και η πλαστική του σώματος. Τόσο, λοιπόν, στο γλυπτικό του έργο όσο και στο διδακτικό ο Απάρτης ακολουθεί τον Antoine Bourdelle, αφομοιώνοντας τα διδάγματα της παράδοσης που είχαν ως αφετηρία το έργο του Ροντέν. Την ίδια εποχή στο Παρίσι υπάρχουν πολλές ελεύθερες Ακαδημίες Καλών Τεχνών και αναπτύσσονται πολλά καλλιτεχνικά ρεύματα, στα οποία κάθε καλλιτέχνης έχει ελευθερία έκφρασης και δίνει το δικό του προσωπικό στίγμα. Η στάση του Απάρτη απέναντι σε κάθε νεωτεριστική έκφραση είναι ξεκάθαρα αρνητική. Στάθηκε πάντα συντηρητικός και συνεπής στις αρχές του και μέχρι το τέλος της καλλιτεχνικής του διαδρομής έμεινε πιστός στον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του έργου του και στο νατουραλιστικό του ύφος.

Ήταν ένας γλύπτης με απόλυτη γνώση των τεχνικών και των υλικών του και κληροδότησε ένα έργο που διακρίνεται για την αμεσότητα, την εκφραστικότητα και τη λιτότητά του. Ήταν ο μαθητής που ακολούθησε πιστά τις νουθεσίες του δασκάλου

¹⁸ Βλ. λήμμα του Μ. Παπανικολάου, «Απάρτης Θανάσης», στο: *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών Ζωγράφοι, Γλύπτες, Χαράκτες 16ος - 20ός αιώνας*, τ. 1 (1998), σ. 78, στο εξής βλ. *ΛΕΚ*

¹⁹ *ΙΕ*, τ. 2 (2003), σ. 452

²⁰ Β. Δημητριάς, «Κουβέντες με τον Απάρτη», στο: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 135 (1966), σ. 227

από τις οποίες δεν απέκλινε ποτέ: *«Να είστε κτίστης και μαζί αρχιτέκτων της ανθρώπινης φόρμας, και ερευνητής του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου... Ψάχνετε τη φόρμα από μέσα προς τα έξω. Να μείνετε πάντα απλός. Ο δάσκαλός σας Bourdelle».*

1.2. Η ζωή του Βάσου Καπάνταη (1924 – 1990)

Ο Βάσος Καπάνταης γεννήθηκε στις 16 Μαΐου 1924 στη Μυτιλήνη. Οι γονείς του κατάγονταν από την Πέργαμο. Ο πατέρας του, Δούκας, ήταν ήδη εγκατεστημένος στη Μυτιλήνη πριν από την καταστροφή του 1922, γιατί υπήρξε συνétairos με την οικογένεια Χιωτέλλη σε ένα μικρό εργοστάσιο τσιγάρων. Η μητέρα του, Θελξιόπη Τσούρτσουλα, έφτασε στη Λέσβο μετά την καταστροφή. Τα πρώτα χρόνια η οικονομική κατάσταση της οικογένειας ήταν αρκετά καλή αλλά η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 επηρέασε το εμπόριο καπνού με αποτέλεσμα η οικογένεια να υποστεί τεράστια οικονομική καταστροφή. Αυτό επηρέασε την υγεία του Δούκα Καπάνταη, ο οποίος έφυγε από τη ζωή το 1932. Το 1936 ο Β. Καπάνταης μαζί με τη μητέρα του φεύγουν από το νησί και εγκαθίστανται στο Νέο Φάληρο. Όταν οι Γερμανοί βομβάρδισαν τον Πειραιά το 1941, η οικογένεια από φόβο υποχρεώθηκε να μετακομίσει στη Νέα Σμύρνη, όπου ήταν ήδη εγκατεστημένοι συγγενείς τους.

Ο Καπάνταης αποφοιτά από την Ευαγγελική Σχολή Νέας Σμύρνης το 1942 και εγγράφεται στη Σχολή Καλών Τεχνών, όπου διδάσκουν οι καθηγητές Μ. Τόμπρος και Κ. Δημητριάδης. Παράλληλα σπουδάζει στο Τμήμα Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών. Το 1967 παντρεύεται τη συγγραφέα Ισμήνη Νικολάου και το 1971 αποκτούν έναν γιο, τον Δούκα. Επισκέφτηκε αρκετές φορές τη γη των προγόνων του (Πέργαμο, Δεκελί, Σμύρνη, Μοσχονήσια, Αϊβαλί, Έφεσο) και το έργο του είναι βαθιά συνδεδεμένο με τις μικρασιατικές του ρίζες. Αυτό το έργο χωρίζεται σε δύο κατηγορίες, το δημόσιο και το ιδιωτικό. Στα δημόσια έργα του συγκαταλέγονται και ξεχωρίζουν τα δέκα γλυπτά της πλατείας Χρυσοστόμου Σμύρνης. Τα ιδιωτικά έργα του Βάσου Καπάνταη είναι μικρότερα σε μέγεθος, σχετίζονται λιγότερο με την ιστορία και είναι έργα χαράς, ερωτισμού και συγκίνησης.

Ο Καπάνταης έφυγε από τη ζωή στις 17 Δεκεμβρίου 1990 από ανακοπή καρδιάς, αφήνοντας πίσω του ένα έργο μνημειακό²¹. Ο ίδιος για τα γλυπτά του λέει: «Τέτοια γλυπτική ήθελα να κάνω, σαν παλιός Ίων σε σύγχρονη εποχή. Μια γλυπτική που οι ρίζες της να είναι βαθιά μες στα ελληνικά χώματα της γης μας, μια γλυπτική σαν να την έκανα στην Ιωνία... Ηξέρα πως είμαι υπόλογος κάθε στιγμή στην Ιωνία, στη μητέρα μου, στον πατέρα μου και σε όλους τους Έλληνες»²².

1.2.1. Γενικά χαρακτηριστικά έργου

Ένα γεγονός που επηρέασε βαθύτατα το έργο του Καπάνταη ήταν η μικρασιατική καταγωγή του. Η συναισθηματική του φόρτιση για τις χαμένες πατρίδες της Ιωνίας και η γνώση της διαχρονικής συμβολής του μικρασιατικού ελληνισμού στη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτισμού διαμόρφωσαν τον κεντρικό άξονα του έργου του. Ωστόσο δεν λείπουν από το έργο του οικουμενικές αναφορές που δίνουν το ερέθισμα μιας ευρύτερης ανάγνωσης.

Επίσης βασικό χαρακτηριστικό του έργου του είναι η μεταποίηση του συναισθήματος σε ιδέα, σε ένα έργο λιτό, περιεκτικό. Ο καλλιτέχνης απαλείφει κάθε περιττό περιγραφικό μέσο, συμπυκνώνει την ένταση σε αυστηρά δομημένους πλαστικούς όγκους και συνδυάζει αρμονικά οριζόντιους και κάθετους άξονες, ιδίως σε μεγάλα έργα, διευκολύνοντας έτσι τη συνολική θέαση της μορφής.

Ο Καπάνταης αξιοποιεί παραδοσιακές και σύγχρονες τεχνικές. Ειδικότερα από την αρχαϊκή γλυπτική αξιοποιεί μορφοπλαστικά στοιχεία από τη μνημειακή μετωπικότητα, από την κλασική την κίνηση και την ισορροπία κι όλα αυτά τα προσαρμόζει στη δική του αισθητική και τεχνική συγκρότηση. Θέλοντας να δώσει έμφαση στην εσωτερικότητα του έργου, σχηματοποιεί τις μορφές του με ρεαλιστικά ή και εξπρεσιονιστικά χαρακτηριστικά, έχοντας πάντα αφαιρετικές τάσεις²³.

²¹ Γ. Χατζημιχάλης, *Βάσος Καπάνταης Γλύπτης*, Αθήνα 2007, σ. 197-201

²² Β. Καπάνταης, «Βιογραφικό Σημείωμα», στην ιστοσελίδα: *eikastikon*, 1990, διαθέσιμο στο: http://www.eikastikon.gr/glyptiki/karantahs_cv.html, ημερομηνία προσπέλασης 26.4.2021

²³ Βλ. λήμμα της Ν. Κυριαζή, «Καπάνταης Βάσος, Γλύπτης, Μυτιλήνη 1924 – Αθήνα 1990», στο: *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών Ζωγράφοι, Γλύπτες, Χαρακτές 16ος - 20ός αιώνας*, τ. 2 (1998), σ. 122, στο εξής βλ. *ΛΕΚ*

1.2.2. Κατηγορίες έργων

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, δύο είναι οι κατηγορίες των έργων του, τα ιδιωτικά και τα δημόσια. Ακολουθεί μία συνοπτική αναφορά στα χαρακτηριστικά και τις επιμέρους κατηγορίες αυτών των έργων:

A. Ιδιωτικά έργα: Η αξία των μικρών και μεσαίων σε διαστάσεις ιδιωτικών έργων είναι μεγάλη. Στα ιδιωτικά έργα ανήκουν:

1. Γλυπτά με ποικιλία μορφών: γυναικεία πρόσωπα («Πρώτη γέννα», «Κεφάλι Ποντίας») και γυναικεία σώματα («Μικρασιατική Μα», «Γυμνό»), ερωτικά ζευγάρια («Ζευγάρι»), μορφές ζώων («Θνήσκων λέων», «Ταύρος»), ειδώλια («Κυκλαδικό», «Ειδώλιο»), μορφές εμπνευσμένες από την κλασική αρχαιότητα («Άπτερος Νίκη», «Μεγαλέξανδρος») αποτελούν βασικά θέματα ενός τεράστιου σε ποσότητα έργου²⁴. Από τα παραπάνω έργα αυτό που δείχνει πολύ χαρακτηριστικά το τρίπτυχο των επιρροών που δέχτηκε ο καλλιτέχνης (τέχνη αρχαϊκής περιόδου, λαϊκή τέχνη, μοντέρνες τάσεις) και τη βαθιά συναισθηματική σύνδεση με την καταγωγή του είναι η «Μικρασιατική Μα». Η Μα, αρχαία θεά, είναι στο έργο μία γυναικεία μορφή με ακρωτηριασμένα χέρια και πόδια, με πρόσωπο και αρχαϊκή κόμμωση που θυμίζει προσωπίδα θεάτρου, η οποία αποτελεί για τον δημιουργό προσωποποίηση της δικής του «ακρωτηριασμένης», τραγικής πατρίδας²⁵.

Επίσης είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι μεγάλος αριθμός αυτών των γλυπτών δεν έχουν σχέση με την ιστορική μνήμη αλλά είναι έργα που υμνούν τη γυναίκα, τον έρωτα, τη ζωή. Υπάρχει ένας ερωτισμός που συνυπάρχει με τη σκληρότητα ή τη μοναξιά. Για παράδειγμα ένα όμορφο γυναικείο κεφάλι με μία τρύπα στο κρανίο, ένα αισθησιακό γυναικείο σώμα χωρίς ερωτικό σύντροφο και άλλα γλυπτά αποκαλύπτουν αυτό το δίπολο του έρωτα²⁶. Για την πηγή της έμπνευσής του, τη γυναίκα, ο ίδιος γράφει: *«Τα πρόσωπα γλυκύτατα των κοριτσιών ευγνωμονώ εσαεί, γιατί με τη θεία δωρεά της κοριτσιίστικης ομορφιάς, αθωότητας και δύναμης με μεγέθυναν, με ομόρφυναν, με καλοσύνεψαν. Ποια πρόσωπα και χέρια και μάτια κοριτσιών της εφηβείας και της νεότητας να ευχαριστήσω και να δοξάσω;»*²⁷.

²⁴ Γ. Χατζημιχάλης, *ό. π.*, σ. 187-192

²⁵ Εθνική Πινακοθήκη, Γλυπτική: Μόνιμη Έκθεση, «Καπάνταης Βάσος (1924-1990) Η Μικρασιατική Μα, 1966», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/gluptikh-monimi-ekthesi/sculpture/monternismos-kai-paradosi/i-mikrasiatikiki-ma.html>, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

²⁶ Γ. Χατζημιχάλης, *ό. π.*, σ. 12-13

²⁷ Γ. Χατζημιχάλης, *ό. π.*, σ. 195

2. Μετάλλια. Ο γλύπτης χαράσσει περίπου 140 μετάλλια διαφόρων μεγεθών, χρήσης και θεμάτων. Τα έργα αυτά, αφενός κάλυπταν βιοποριστικές ανάγκες του καλλιτέχνη, αφετέρου ανταποκρίνονταν στην αγάπη που ο ίδιος έτρεφε για το αρχαίο νόμισμα. Έτσι στη μία περίπτωση είναι μετάλλια που έγιναν κατόπιν παραγγελίας από Δήμους, συνέδρια, εταιρείες ή οργανώσεις, π.χ. από τον Δήμο Νέας Σμύρνης, τη Σπηλαιολογική Εταιρεία, από την Επιτροπή Ειρήνης Διανοομένων²⁸. Στην άλλη περίπτωση είναι ιδιωτικά έργα του γλύπτη. Νομίσματα, όπως «Μικρά Ασία», «Ελευθερία στον άνθρωπο», «Ειρήνη», «Προσφυγικά τραγούδια», «Ατομικό χάος», «Παιδί σε πολυκατοικία», «Νύμφη» και πολλά άλλα αποκαλύπτουν μία θεματική ποικιλία, έμπνευση από διάφορες χρονικές περιόδους, σύγχρονους προβληματισμούς και έντονους συμβολισμούς²⁹. *«Παράλληλα, σε επίπεδο τεχνικής, αποκαλύπτουν την ακρίβεια της μικρογραφικής χάραξης, την ενάργεια της περιγραφής και τις συνθετικές ικανότητες του καλλιτέχνη»*³⁰.

3. Φρίζες. Πρόκειται για αριστουργήματα χειροτεχνίας, τα οποία σφράγιζαν κεραμικά έργα και έβγαιναν σε πολλές απομιμήσεις, καθώς προορίζονταν για τα καταστήματα τουριστικών ειδών. Η εμπορική πλευρά των έργων δεν μειώνει σε καμία περίπτωση την καλλιτεχνική τους αξία. Τα θέματά τους σχετίζονται κυρίως με σκηνές της καθημερινότητας: «Γάμος», «Κυνήγι», «Θέατρο», «Αγορά», «Λιμάνι», «Ορεινός καταυλισμός» κτλ.

4. Σχέδια. Δεν πρόκειται για προκατασκευαστικά σχέδια των γλυπτών. Το μεγαλύτερο μέρος τους αποπνέει ερωτισμό με τις εικόνες των γυμνών κοριτσιών και αποκαλύπτει μία ακόμη πτυχή του ταλέντου του γλύπτη. Το σχέδιο της ιστορικής μνήμης υπάρχει αλλά είναι πιο ήπιο σε επίπεδο δραματικής έντασης. Για τον Καπάντα η ομορφιά και ο αισθησιασμός του γυναικείου σώματος, σε αυτήν την καλλιτεχνική έκφρασή του, κυριαρχεί³¹.

Β. Δημόσια έργα: Τα δημόσια έργα του Καπάντα είναι έργα που εκφράζουν την ιστορία του τόπου στον οποίο βρίσκονται, έργα μνημειακά, που ικανοποιούν την ανάγκη της θύμησης και της απόδοσης τιμής. Είναι έργα δουλεμένα με διαφορετικό

²⁸ Γ. Χατζημιχάλης, *ό. π.*, σ. 14

²⁹ Μ. Οικονόμου, «Βάσος Καπάντας - Μετάλλια», στην ιστοσελίδα: *eikastikon*, διαθέσιμο στο: <http://www.eikastikon.gr/kritikesparousiaseis/economidou.html>, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

³⁰ Βλ. λήμμα της Ν. Κυριαζή, «Καπάντας Βάσος, Γλύπτης, Μυτιλήνη 1924 – Αθήνα 1990», στο: *ΑΕΚ*, τ. 2 (1998), σ. 122

³¹ Γ. Χατζημιχάλης, *ό. π.*, σ. 13-14

τρόπο, των οποίων η ευρηματικότητα και η ποιότητα είναι αξιοσημείωτη. Αυτά τα έργα βρίσκονται:

- στην Πλατεία Χρυσοστόμου Σμύρνης: Ο γλύπτης θεωρούσε κέντρο της γλυπτικής του τα μνημειακά γλυπτά στη Νέα Σμύρνη με κορυφαίο το *Ηρώο της Περγάμου*. Τα ακόλουθα δέκα γλυπτά κοσμούν την πλατεία της Νέας Σμύρνης και το καθένα κουβαλά τη δική του ιστορία:

Μικρασιατικά παράλια, 1969: Σε μία μεταλλική πλάκα πάνω σε μαρμάρινη στήλη διακρίνονται αναπαραστάσεις από την Ιωνία.

Όφης Ασκληπιού, 1970: Είναι ένα αφιέρωμα στους Μικρασιάτες γιατρούς.

Ηρώο Προσκόπων Αϊδινίου, 1972: Κατόπιν πρωτοβουλίας της Τοπικής Εφορείας Προσκόπων Νέας Σμύρνης, το Ηρώο φιλοτεχνήθηκε προς τιμήν των πεσόντων Προσκόπων κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής καταστροφής. Στην πρόσοψη του μαρμάρινου αυτού γλυπτού η Μάνα – Μικρά Ασία αγκαλιάζει τον πρόσκοπο και στην πίσω πλευρά του μνημείου υπάρχει ένθετη μπρούτζινη ασπίδα.

Ηρώο της Περγάμου, 1978: Στο μαρμάρινο αυτό γλυπτό φιγούρες μικρών παιδιών υπάρχουν διάσπαρτες ανάμεσα σε γυναίκες που φορούν μαντήλι, το οποίο καλύπτει το κεφάλι και τους ώμους, δηλώνοντας πένθος και αποχώρηση. Τοποθετημένο στο ύψος του θεατή, το μνημείο είναι καθηλωτικό, καθώς οι μορφές τον κοιτάζουν κατάματα. Οι πρόσφυγες το μόνο που παίρνουν κατά τη διαφυγή τους είναι το κλειδί του σπιτιού τους, ως ελπίδα της επικείμενης επιστροφής, το οποίο διακρίνεται σε μία παιδική μορφή³². Ο Χ. Χρήστου περιγράφει το έργο ως εξής: «*Με χαρακτηριστικά, όπως τα άδεια μάτια των μορφών, που αναζητούν τη χαμένη πατρίδα, με τα κλειστά περιγράμματα των μορφών, που έχουν χάσει την ατομικότητά τους και είναι απλοί φυγάδες, το έργο κατορθώνει να εκφράσει, με λιτότητα και πειστικότητα, σαφήνεια και αλήθεια, όλο το περιεχόμενο του θέματος*»³³.

Ηρώο των Αρμενίων, 1979: Πρόκειται για μια χάλκινη καμπάνα, η οποία φέρει στην κορυφή της ομοίωμα τρούλου μιας αρμενικής εκκλησίας. Η επιφάνειά της δεν είναι λεία, καθώς υπάρχουν διάσπαρτες, μεγαλύτερες ή μικρότερες σχισμές και οπές, σύμβολα της σφαγής των Αρμενίων. Στην μπροστινή όψη της είναι τοποθετημένο σπαθί, μισοβγαλμένο από τη θήκη του και γύρω από αυτό είναι χαραγμένες οι εξής προτάσεις στην αρμενική γλώσσα: «*Καμπάνες ηγήστε, εμείς δεν πέσαμε, υπάρχουμε*

³² Γ. Χατζημιχάλης, *ό. π.*, σ. 20

³³ Χ. Χρήστου, «Η γλυπτική του Βάσου Καπάνταη», στην ιστοσελίδα: *eikastikon*, διαθέσιμο στο: http://www.eikastikon.gr/kritikesparousiaseis/christou_c.html, ημερομηνία προσπέλασης 27.4.2021

ακόμη». Αναφέρονται ακόμη ονομασίες από τα πεδία των σφαγών του αρμενικού λαού, αλλά και των νικηφόρων μαχών του. Η καμπάνα έχει τοποθετηθεί επάνω σε μια λίθινη πέτρα και σε μια από τις πλάγιες επιφάνειές της αναγράφεται η φράση «*ΑΡΜΕΝΙΩΝ ΑΓΩΝ*»³⁴.

Σμύρνα, 1985: Πάνω σε έναν κίονα τοποθετείται η φιγούρα μιας νεαρής γυναίκας που στέκεται κρατώντας το παιδί της και αγναντεύοντας μακριά. Αυτή η γυναίκα, με τη μελαγχολική και συνάμα σοβαρή έκφραση, θα μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε πρόσφυγας που ελπίζει να επιστρέψει στις χαμένες πατρίδες³⁵.

Ταφές, 1985: Η σύνθεση αποτελείται από δύο ακανόνιστους λίθους και ο ένας από τους δύο φέρει μπρούτζινη ασπίδα με εγχάρακτη επιγραφή κι ένα κλαδί ελιάς.

Επιτύμβια Νίκη, 1986: Πρόκειται για μία μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, που αναπαριστά μια γυναίκα, τη Νίκη, η οποία στηρίζεται σε βάση από λευκό μάρμαρο.

Ηρώ Αίβαλιού, 1987: Το χάλκινο γλυπτό είναι μοντέρνας τεχνοτροπίας, στο οποίο είναι χαραγμένος ο χάρτης της πόλης³⁶. Στη μεταλλική βάση του γλυπτού μέσα σε έναν κύκλο είναι χαραγμένος ένας ήλιος και η επιγραφή *Αίβαλί 1580*. Το 1580 οι κάτοικοι της Λέσβου ίδρυσαν την πόλη³⁷.

Ο Πόντιος Ακρίτας, 1988: Αυτό το μνημείο αποτελείται από έναν μπρούτζινο ανδριάντα, που αναπαριστά πολεμιστή, ο οποίος κρατάει στο δεξί χέρι μακρύ δόρυ και στο αριστερό ασπίδα. Ο ανδριάντας εδράζεται σε λίθο ακανόνιστου σχήματος.

- στην Πλατεία Μικρασιατών στη Νέα Ερυθραία: *Ηρώ Ερυθραίας*, 1973.
- στην Πλατεία Πρέβεζας: *Ηρώ της Ελευθερίας*, 1977.
- στην Πλατεία Δημοκρατίας στο Χαϊδάρι: *Ηρώ Πόντιου Ακρίτα*, 1987.
- στον Περίβολο του Ναού της Αγίας Φωτεινής στη Νέα Σμύρνη:

Ανδριάντας Χρυσοστόμου, 1987.

- στην Ύδρα: *Ηρώ Αντώνη Οικονόμου*, 1989³⁸.

³⁴ Μ. Γ. Σέργης, *Θέματα Ρωσικής και Αρμενικής Λαογραφίας από τη Ρωσία, την Αρμενία, την Ελλάδα και τον ευρύτερο παρευξείνιο χώρο (19^{ος} – 21^{ος} αιώνες)*, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 229-230

³⁵ Γ. Χατζημιχάλης, *ό. π.*, σ. 18-19

³⁶ Κ. Ζαχαροπούλου, «Εκθεση Βάσου Καπάνταη στο Μουσείο Μπενάκη», στην ιστοσελίδα: *EPT*, 2007, διαθέσιμο στο: <https://archive.ert.gr/25695/>, ημερομηνία προσπέλασης 25.4.2021

³⁷ Γλυπτοθήκη, «Νέα Σμύρνη», στην ιστοσελίδα: *Γλυπτοθήκη*, 24.3.2010, διαθέσιμο στο: <https://www.glyptothiki.gr-nea-smirni.html>, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

³⁸ Γ. Χατζημιχάλης, *ό. π.*, σ. 200-201

1.2.3. Εκθέσεις - Διακρίσεις

Ο Β. Καπάνταης δεν οργάνωσε ποτέ ατομικές εκθέσεις έχοντας την πεποίθηση ότι η εμπορευματοποίηση της τέχνης επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα του έργου³⁹. Ωστόσο συμμετείχε σε Πανελλήνιες Εκθέσεις (1948, 1952, 1960, 1963, 1973, 1975) και σε εκθέσεις στο εξωτερικό. Ειδικότερα συμμετείχε σε αρκετές Διεθνείς Εκθέσεις Μεταλλίου, όπως στη Ρώμη το 1963, στην Αθήνα το 1966, στο Παρίσι το 1967, στη Μαδρίτη το 1968, στην Πολωνία το 1969, στην Κολωνία το 1971, στο Ελσίνκι το 1973, στην Κρακοβία το 1975, στη Βουδαπέστη το 1977, στη Λισαβόνα το 1979, στη Φλωρεντία το 1983, στη Στοκχόλμη το 1985, στο Κολοράντο το 1987. Το 1956, σε ομαδική έκθεση Ελλήνων καλλιτεχνών στη Sagittarius Gallery στη Νέα Υόρκη, εκθέτει το έργο του *Πρώτη γέννα*. Το 1971 συμμετέχει σε έκθεση στην Upper Grosvenor Galleries στο Λονδίνο με τα έργα του *Θεσσαλικά ειδύλλια* και *Ισμήνη*.

Μετά το θάνατο του καλλιτέχνη, τον Οκτώβριο του 1992, ο Δήμος Αθηναίων οργανώνει έκθεση των έργων του με τον τίτλο *Μνήμες Ιωνίας*. Το 1997 στο Ιωσηφόγλειο Μέγαρο ο Σύλλογος Γλυπτών Ελλάδας οργάνωσε την έκθεση *Μνήμη Βάσου Καπάνταη*. Το 2007 το Μουσείο Μπενάκη οργάνωσε την αναδρομική έκθεση *Βάσος Καπάνταης Γλύπτης*⁴⁰.

Έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη, στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Στοκχόλμης, στο Μουσείο *Sztuki Medalierskiej* στην Πολωνία, στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, στην Εστία Νέας Σμύρνης, στο Αρχηγείο Αεροπορίας κ.α. Επίσης πολλά ευρωπαϊκά Μουσεία έχουν σειρές μεταλλίων του.

Ο Καπάνταης απέσπασε πέντε πρώτα βραβεία σε πανελλήνιους διαγωνισμούς και τρία δεύτερα βραβεία και τιμήθηκε με τιμητικά διπλώματα από τη συμμετοχή του σε διεθνείς εκθέσεις⁴¹. Μεγαλύτερη βέβαια τιμητική διάκριση για τον Καπάνταη είναι η απήχηση του έργου του, ενός έργου με βαθύ συμβολισμό, που θυμίζει ιστορικά γεγονότα, τιμά τους πρωταγωνιστές τους, συγκινεί όποιον τα αντικρίζει. Εξίσου ουσιαστική είναι και η γραφή του. Εκδίδονται τρεις ποιητικές του συλλογές, «Εν Περγάμω», «Τη Κύπρω», «Το Υπόλοιπον της Διαδρομής» και ένα

³⁹ Τ. Μαυρωτάς, *Τον λόγο έχει η τέχνη*, Αθήνα 2018, σ. 23

⁴⁰ Γ. Χατζημιχάλης, *ό. π.*, σ. 202

⁴¹ Βλ. λήμμα του Μ. Στεφανίδη, «Καπάνταης Βάσος», στην: *Πάπυρος Larousse Britannica* (Εκδ. Πάπυρος), τ. 27 (2007), σ. 263

Λεύκωμα, οι «Μνήμες Ιωνίας». Η Ιωνία κυλά στο αίμα του, η συγκίνηση για τις χαμένες πατρίδες υπάρχει σε κάθε καλλιτεχνική του έκφραση, όπως στο ποίημα που ακολουθεί:

*«Τὰ σπίτια μας τὰ ἀφήσαμε,
τὰ ἱερά μας τὰ ἀφήσαμε,
τοὺς νεκρούς μας τοὺς ἀφήσαμε
ἐκεῖ.
Μὰ φέραμε ἐδῶ
στὴν ξενιτιά
τὴν πίστη τοῦ γυρισμοῦ.
Φέραμε
τὸ ἐκεῖ ἦθος.
Τὴ νύχτα τῆς προσφυγιᾶς
τὴν κάναμε ὀλονύκτια προσευχή.
Ἀπὸ τὴν ποιητικὴ συλλογὴ “Το Ὑπόλοιπον τῆς Διαδρομῆς”»⁴².*

---

⁴² Myriobiblos, «Βάσος Καπάνταης, Ἀπὸ “Το Ὑπόλοιπον τῆς Διαδρομῆς”», στὴν ιστοσελίδα: *artopos*, διαθέσιμο στο: http://www.myriobiblos.gr/greekliterature/kapantais_diadromi.html, ἡμερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

Β' Κεφάλαιο

Ζωγραφική: «*Τα έργα μου θέλω να αγκαλιάζουν τα αιώνια θέματα*», Γιώργος Σικελιώτης

2.1. Η ζωή του Γιώργου Προκοπίου (1876 – 1940)

Ο Γιώργος Προκοπίου γεννιέται το 1876 στον Μπουρνόβα της Σμύρνης. Ήταν ένα από τα επτά παιδιά του Ανδρέα Προκοπίου και της Ειρήνης Ουρφαλή. Τα υπόλοιπα έξι αδέρφια ήταν ο μουσικός Αντώνης, ο διακοσμητής Αγγελής, ο λογοτέχνης Σωκράτης, η Κοραλία, η Ελένη και η Κόκκα. Εκδηλώνοντας σε νεαρή ηλικία την κλίση του στη ζωγραφική, ζωγραφίζοντας εικονίσματα, διδάχτηκε πρώτη φορά σχέδιο από μία Αγγλίδα ζωγράφο του Μπουρνόβα, την Ορτάνς Γουντ. Εκείνη τον μαθαίνει σχέδιο και τον συστήνει στον Νικηφόρο Λύτρα, ο οποίος τον συμβουλεύει να σπουδάσει στη Σχολή Καλών Τεχνών. Από το 1895 ως το 1901 ο Προκοπίου σπούδασε στη Σχολή Καλών Τεχνών με καθηγητές τον Γεώργιο Ροϊλό και τον Νικηφόρο Λύτρα. Παράλληλα ταξιδεύει στο Παρίσι, στη Βιέννη και στο Μόναχο για την αποπεράτωση των σπουδών του. Μετά την αποφοίτησή του επέστρεψε στη Σμύρνη, όπου οργάνωσε τις πρώτες του εκθέσεις⁴³.

Το 1903, στη διάρκεια του ταξιδιού του από τη Σμύρνη στην Αίγυπτο, γνώρισε τον αρχηγό της αβησσυνιακής αποστολής στην Πόλη, τον στρατηγό Μασσάσα, ο οποίος τον προσκάλεσε στην Αντίς Αμπέμπα για να φωτογραφίσει τον αυτοκράτορα Μενελίκ Β'. Κερδίζοντας τον επόμενο χρόνο το πρώτο βραβείο σε ένα διεθνή διαγωνισμό για το πορτρέτο του αυτοκράτορα, ο Προκοπίου τιμήθηκε με τα παράσημα του Σολομώντος και του Αιθιοπικού Αστέρος και διορίστηκε ζωγράφος της Αυλής⁴⁴.

Μετά από παραμονή δύο χρόνων στην Αιθιοπία, επιστρέφει στην Αλεξάνδρεια πλούσιος και γνωρίζει τον τραπεζίτη Γ. Ζερβουδάκη. Ξεκινά μια επαγγελματική συνεργασία των δύο ανδρών, καθώς ο Προκοπίου, σε επιστολή του στον Μενελίκ, του συστήνει τον Ζερβουδάκη ως υποψήφιο κατασκευαστή της σιδηροδρομικής γραμμής στην Αβησσυνία. Ο Μενελίκ αποδέχεται την πρότασή του,

⁴³ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *Ζωγραφίζοντας τον πόλεμο και την ειρήνη*, Αθήνα 2010, σ. 12

⁴⁴ Εθνική Πινακοθήκη, Ζωγραφική: Μόνιμη έκθεση, «Προκοπίου Γεώργιος (Μπουρνόβα Σμύρνης 1876 – Αργυρόκαστρο 1940)», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/zographikh-monimi-ekthesi/painter/prokoriou-georgios.html>, , ημερομηνία προσπέλασης 14.4.2021

ο Ζερβουδάκης αναλαμβάνει το έργο κι ο Προκοπίου γίνεται συνétaipός του, λαμβάνοντας 15% από τα κέρδη. Το 1906 παντρεύεται τη Θεοδώρα Φασιλή με την οποία αποκτά δύο γιους, τον Ανδρέα και τον Άγγελο (κατόπιν καθηγητής της Ιστορίας της Τέχνης στο ΕΜΠ). Το 1907 εγκαθίσταται με την οικογένειά του στην Αλεξάνδρεια⁴⁵. Το 1912 πηγαίνει στο βαλκανικό μέτωπο, απεικονίζοντας διάφορες μάχες. Είναι η χρονιά που αφήνει την Αλεξάνδρεια, έχοντας χάσει μεγάλο μέρος της περιουσίας του μετά τη χρεωκοπία της Bank of Egypt. Εγκαθίσταται στη Σμύρνη, όπου ανοίγει το εργαστήριό του. Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, για να μην καταταγεί στον τουρκικό στρατό, εξαγοράζει τη στρατιωτική του θητεία για πενήντα τουρκικές λίρες. Ωστόσο οι Τούρκοι τον συλλαμβάνουν και τον στέλνουν σε στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας, από όπου καταφέρνει να δραπετεύσει.

Το 1920, κατά παραγγελία του αρχιστράτηγου Λ.Ι. Παρασκευόπουλου, παρακολούθησε τις επιχειρήσεις στο Μικρασιατικό μέτωπο, κινηματογραφώντας και ζωγραφίζοντας τα γεγονότα του πολέμου. Το 1922 οι Τούρκοι τον συνέλαβαν και του επέβαλαν θανατική ποινή, κατάφερε όμως να διαφύγει με τη μεσολάβηση του Γάλλου Προξένου και να επιστρέψει στην Αθήνα⁴⁶. Τον επόμενο χρόνο παρουσίασε στις αίθουσες της Σχολής Καλών Τεχνών τους 70 περίπου πίνακες που έφερε από το μέτωπο, ενώ το 1924 η ελληνική κυβέρνηση του απένειμε για τις υπηρεσίες του το μετάλλιο Στρατιωτικής Αξίας. Η αγάπη του για την απεικόνιση μαχών τον οδήγησε και πάλι το 1940, μετά από αίτημα που υπέβαλε στον Μεταξά, στο μέτωπο του ελληνοϊταλικού πολέμου. Μεγάλος σε ηλικία και πάσχων από βρογχικά πέθανε στο Αργυρόκαστρο, στις 20 Δεκεμβρίου 1940. Με τιμές συνταγματάρχη εν ενεργεία κηδεύεται στην Αθήνα⁴⁷.

2.1.1. Χρονολογική – Θεματική διάκριση του έργου

1. Περίοδος παραμονής στην Αθήνα και επιστροφή στη Σμύρνη (1895 - 1903)

Ο Προκοπίου φτάνει στην Αθήνα σε ηλικία 19 ετών. Στο διάστημα των σπουδών του στη Σχολή Καλών Τεχνών ζει και στεγάζει το εργαστήριό του σε μία αίθουσα που του είχε παραχωρήσει ο Δήμαρχος Σπύρος Μερκούρης. Τα πρώτα

⁴⁵ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 22-23

⁴⁶ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 64-65

⁴⁷ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 108-109, 200

χρόνια στην Αθήνα αντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες. Η Α. Θρεψιάδη, φίλη του ζωγράφου, μεταφέρει στο περιοδικό *Νέα Εστία* την περιγραφή αυτών των χρόνων από τον ίδιο: «*Ήταν στην Αθήνα*», έλεγε, «*πριν φύγω για την Αλεξάνδρεια και την Αβησσυνία. Ήμουν πολύ νέος και σαν καλλιτέχνης απένταρος. Δεν είχα τότε ούτε σπίτι, ούτε ατελιέ. Ο δήμαρχος Σπύρος Μερκούρης, που με συμπαθούσε, μου παραχώρησε μια γυμνή σοφίτα του Δημοτικού Θεάτρου, που μου χρησίμευε και για τα δυο. Μα έβλεπα και πάθαινα να τα φέρω βόλτα, για να μην πεθάνω από το κρύο και την πείνα*»⁴⁸.

Στο εργαστήριό του δημιουργεί τα πορτρέτα γλυπτών, ζωγράφων, ποιητών και ηθοποιών της εποχής του, όπως της Αιμιλίας Δάφνη, του Μήτσου Μυράτ, του Νικόλαου Ροζάν. Εκτός από προσωπογραφίες, ζωγραφίζει έργα με μυθολογικό - συμβολικό περιεχόμενο, όπως το *Προμηθεύς επί Καυκάσου* και *Δάφνη διωκόμενη υπό του Απόλλωνος*. Συμμετέχει σε ομαδική έκθεση στο Ζάππειο κι αποσπά πολύ καλές κριτικές. Όταν ολοκληρώνει τις σπουδές του το 1901, επιστρέφει στη Σμύρνη και παρουσιάζει τα έργα του στις αίθουσες Solaris, Polycarpe Vessel και Anglo-Eastern⁴⁹.

2. Ταξίδια στην Αφρική και εγκατάσταση στην Αλεξάνδρεια (Αίγυπτος, Αιθιοπία 1903 – 1911)

Το 1903 ο Προκοπίου φεύγει από τη Σμύρνη, έχοντας σημειώσει επιτυχία στις πρώτες του εκθέσεις εκεί και τύχει εγκωμιαστικής κριτικής από τον Τύπο. Στο πλοίο για την Αίγυπτο γνωρίζει τυχαία τον Παύλο Μελά κι, όταν ο Προκοπίου του αποκαλύπτει την ταυτότητά του, εκείνος τον συστήνει στον Δελά Μασσάσα, τον έναν από τους Βασιλείς της Αιθιοπίας. Όταν στο πλοίο ο Προκοπίου φτιάχνει το σκίτσο του, εκείνος ενθουσιάζεται και του προτείνει να τον ακολουθήσει στην Αιθιοπία για να φωτογραφίσει τον Αυτοκράτορα Μενελίκ Β'. Λόγω μιας περιπέτειας υγείας ο Προκοπίου δεν τον ακολουθεί αλλά επιχειρεί το ταξίδι για το Τζιμπουτί λίγους μήνες μετά. Στο ταξίδι τον συνοδεύει ο αδελφός του Σωκράτης, ο οποίος κρατά σημειώσεις, τις οποίες μεταφέρει στα βιβλία του «*Εις τα βασίλεια του Μενελίκ*» και «*Έλληνες της Αβησσυνίας*». Το ταξίδι είναι δύσκολο και διαρκεί πενήντα πέντε μέρες. Στην Αιθιοπία ο Προκοπίου μένει δύο χρόνια κάνοντας προσωπογραφίες του Αυτοκράτορα και της συζύγου του, Ταϊτού, Βασιλέων και συζύγων τους, Πρέσβων, Υπουργών

⁴⁸ Α. Θρεψιάδη, «Μια εύθυμη ιστορία από τα νεανικά χρόνια του Γ. Προκοπίου», στο: *Νέα Εστία*, τχ. 936 (1965), σ. 969

⁴⁹ Α. Προκοπίου, Α.. Ξανθάκης, ό. π., σ. 12

αλλά και καθημερινών ανθρώπων αυτής της χώρας. Χαίρει μεγάλης εκτιμήσεως στην αυτοκρατορική αυλή, γιατί όλοι ενθουσιάζονται από τα έργα του. Τους τελευταίους μήνες της παραμονής του κάνει αντίγραφα των πορτρέτων του και επιστρέφει στην Αίγυπτο πλούσιος το 1905. Εκεί γνωρίζει τον τραπεζίτη Γιώργο Ζερβουδάκη, ο οποίος αγοράζει αυτή τη συλλογή των πορτρέτων. Με τη μεσολάβηση του Προκοπίου, ο Ζερβουδάκης αναλαμβάνει κατ' αποκλειστικότητα την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου στην Αβησσυνία.

Ο Προκοπίου επιστρέφει για ένα μικρό διάστημα στην Αθήνα, παντρεύεται και γυρίζει στην Αίγυπτο με την οικογένειά του. Εκεί ζωγραφίζει πορτρέτα επιφανών ομογενών αλλά και του διοικητή της Αλεξάνδρειας. Με τον Ζερβουδάκη η σχέση γίνεται και συγγενική, εκτός από επαγγελματική, καθώς ο Ζερβουδάκης γίνεται ανάδοχος του δεύτερου γιου του Προκοπίου, Άγγελου, ο οποίος γεννιέται στην Αλεξάνδρεια το 1909⁵⁰.

3. Επιστροφή στη Σμύρνη και έργο του μέχρι την απόβαση του ελληνικού στρατού (1911 – 1919)

Το 1912 ο Προκοπίου πηγαίνει στο βαλκανικό μέτωπο και εκεί με τους ζωγράφους, Γεώργιο Ροϊλό και Θάλεια Φλωρά – Καραβία, δίνει έργα πολεμικής ζωγραφικής. Την ίδια χρονιά ο Ζερβουδάκης καταστρέφεται οικονομικά λόγω χρεωκοπίας της Bank of Egypt. Ο Προκοπίου αφήνει την Αλεξάνδρεια, έχοντας χάσει μεγάλο μέρος της περιουσίας του. Εγκαθίσταται στη Σμύρνη, όπου διατηρεί εργαστήριο. Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έχοντας αποφύγει μετά από διάφορες περιπέτειες την κατάταξή του στον τουρκικό στρατό, παραδίδει μαθήματα ζωγραφικής. Μια μαθήτριά του είναι κόρη Τούρκου αξιωματούχου, ο οποίος μεσολαβεί και ο Προκοπίου ζωγραφίζει πορτρέτα Τούρκων αξιωματούχων. Από το 1916 ειδικεύεται στη σύνθεση μαχών από την εκστρατεία της Καλλίπολης. Το 1923 θα εκθέσει μερικούς από αυτούς τους πίνακες, όπως το «Στρατιωτικό συσσίτιο» και τις «Αγροτικές σκηνές της Ανατολής», στη Σχολή Καλών Τεχνών. Παρασημοφορείται για το έργο του από τον Σουλτάνο⁵¹.

4. Εκστρατεία στη Μ. Ασία (1919 - 1922)

Κανένας πολεμικός ζωγράφος δεν ακολούθησε τον ελληνικό στρατό στην πορεία του στο μικρασιατικό μέτωπο. Ο διχασμός του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου

⁵⁰ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 32-59

⁵¹ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 64

και η αντίληψη της στρατιωτικής ηγεσίας του 1912 - 1913 περί λανθασμένης πολιτικής απόφασης του Ε. Βενιζέλου για τη διεξαγωγή της εκστρατείας έκαναν τους ζωγράφους των βαλκανικών πολέμων να μην συμμετάσχουν⁵².

Το 1920 επισκέπτεται το ατελιέ του Προκοπίου για να του παραγγείλει το πορτρέτο του ο Άγγλος Στρατηγός Bridges, τον οποίο ο Προκοπίου είχε συναντήσει δεκαεννέα χρόνια πριν στο ταξίδι του στην Αιθιοπία. Ο Bridges τον συστήνει στον Ύπατο Αρμοστή Στεργιάδη και στον Αρχιστράτηγο Παρασκευόπουλο, οι οποίοι, επισκεπτόμενοι το ατελιέ του, του αναθέτουν το μεγάλο έργο της προβολής της μικρασιατικής εκστρατείας μέσω κινηματογραφικών ταινιών, φωτογραφιών και ζωγραφικών πινάκων. Η εργασία του κράτησε έντεκα μήνες. Ο Προκοπίου βρέθηκε στην πρώτη γραμμή, έζησε τον πόλεμο, τη μάχη και τη φρίκη της σε βαθμό τέτοιο που χρειάστηκε οι αρχηγοί των μονάδων να λάβουν μέτρα για να τον προστατέψουν⁵³. Ο συνταγματάρχης Κονδύλης υποχρεώθηκε να τον ακινητοποιήσει δένοντάς τον, γιατί προκάλεσε αιφνιδιασμό κατά των Τούρκων λόγω της στασιμότητας του μετώπου. Ο Κονδύλης έγραψε στις Σάρδεις (3 Μαΐου 1920) για την παράτολμη στάση του: «*Η Διοίκησης του τομέως επανειλημμένως ηναγκάσθη να λάβη μέτρα περιοριστικά της τόλμης του εμπνευσμένου εραστού της τέχνης κατά τας υπερβολάς εις ας ετρέπετο εν τη προσπάθειά του να συλλάβη και αυτάς τας κινήσεις του πυροβολούντος εχθρού*»⁵⁴.

Στο διάστημα αυτό ο Προκοπίου τιμήθηκε με τον Πολεμικό Σταυρό από τον Αρχιστράτηγο Παρασκευόπουλο (1920). Ο Προκοπίου παρέδωσε την εργασία του στο Στρατηγείο στην Αθήνα και άμεσα μεταφέρθηκε στον Ευαγγελισμό, όπου νοσηλεύτηκε 5½ μήνες λόγω τύφου από τον οποίο είχε προσβληθεί. Μετά τη νοσηλεία του επιστρέφει στη Σμύρνη χωρίς να έχει πληρωθεί για τις υπηρεσίες του. Ο Προκοπίου επιστρέφει στο μέτωπο τον Μάρτιο του 1921 με την αποστολή να κινηματογραφήσει τις επιχειρήσεις στην Κουβαλίτσα, έχοντας στην κατοχή του όλα τα μέσα και τα πνευματικά δικαιώματα της ταινίας. Το ελληνικό κράτος από την άλλη θα είχε ένα μέσο προπαγάνδας υπέρ των επιχειρήσεων του ελληνικού στρατού στη μικρασιατική ενδοχώρα. Η προβολή της ταινίας, αν και αποσπασματικής λόγω καταστροφής της μηχανής του, προβλήθηκε το καλοκαίρι και προκάλεσε επαινετικά

⁵² Γ. Α. Προκοπίου, «Γ. Προκοπίου: ο πολεμικός ζωγράφος», στην: *Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, αρ. φ. 23.728, 26.10.1997, σ. 3, στο εξής βλ. *Καθημερινή*

⁵³ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 73

⁵⁴ *Καθημερινή*, αρ. φ. 23.728, 26.10.1997, σ. 3

σχόλια για τον καλλιτέχνη. Ο Υπουργός των Στρατιωτικών, Ν. Θεοτόκης, θέλοντας να συνεχίσει ο Προκοπίου την κινηματογραφική και φωτογραφική του εργασία, τον παρέπεμψε στον Διευθυντή του Γραφείου Τύπου, Αραβαντινό. Ο Αραβαντινός απέρριψε το υπόμνημα του Προκοπίου, αγνοώντας και την υπουργική σύσταση που το συνόδευε.

Ο Προκοπίου, χωρίς επίσημη πια υποστήριξη, παρακολούθησε τις επιχειρήσεις του Ιουνίου – Ιουλίου 1921, παίρνοντας μεγάλο ρίσκο. Ο ίδιος γράφει: *«Στερούμενος χρημάτων υποθήκευσα το σπίτι μου. Γυναίκα και παιδιά τα άφησα στην τύχη τους! Κι εγώ, ανάμεσα στους φτερωτούς τσολιάδες μας, ωρκίσθηκα να πεθάνω μαζί τους ή να επιστρέψω κρατώντας μέσα στον φακό μου το ασύλληπτο μεγαλείο και την δόξα τους»*. Ωστόσο, ο ίδιος κατάφερε να εξασφαλίσει από τον Αρχιστράτηγο Παπούλα άδεια προκειμένου να βρει και να ακολουθήσει τη 13^η Μεραρχία του Κ. Διγενή. Παρά τους κινδύνους που διέτρεξε, κατάφερε να φτάσει στη Μεραρχία. Ο Πλαστήρας, ο Κονδύλης κι ο Διγενής γράφουν πιστοποιητικά για τη δράση του. Στο πιστοποιητικό του Συνταγματάρχη Πλαστήρα γράφονται τα εξής: *«Ο καλλιτέχνης κ. Προκοπίου Γεώργιος κατά τας επιχειρήσεις του μηνός Ιουλίου παρακολουθήσας εθελουσίως...και υποβληθείς εις όλους τους μόχθους σκληράς εκστρατείας, απέβη δύναται τις ειπείν, ο δαυιλέστερος χορηγός εις το Έθνος των ζωηροτέρων εικόνων της Ελληνικής ορμής γενναιότητας και αυτοθυσίας»*. Η προβολή των ταινιών του προκάλεσε διθυραμβικά σχόλια από τον στρατιωτικό και πολιτικό κόσμο και από τον Τύπο της εποχής⁵⁵.

Ο Προκοπίου συνεχίζει με σκίτσα και φωτογραφίες να δίνει εικόνες από το μέτωπο. Στο Εσκή Σεχίρ, τον Μάρτιο του 1922, κινηματογραφεί την τελετή παρασημοφορίας των σημαιών από τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Όταν το 1922 καταρρέει το ελληνικό μέτωπο, εκείνος εξακολουθεί να κινηματογραφεί τις τραγικές σκηνές που εκτυλίσσονται και τη Σμύρνη που φλέγεται. Τον Σεπτέμβριο το τουρκικό Στρατοδικείο Σμύρνης τον συλλαμβάνει και τον καταδικάζει σε θάνατο. Τον Δεκέμβριο, με τη βοήθεια Τούρκων φίλων του και του Προξένου της Γαλλίας, που του παραχωρεί την άμαξά του, δραπετεύει, επιβιβάζεται σε γαλλικό καράβι και φτάνει με την οικογένειά του στον Πειραιά. Μαζί του μεταφέρει εβδομήντα περίπου πίνακες ζωγραφικής, τυλιγμένους σε ρολά, χιλιάδες μέτρα κινηματογραφικής ταινίας

⁵⁵ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, ό. π., σ. 73-86

κι εκατοντάδες φωτογραφίες σε γυάλινες πλάκες⁵⁶. «Ο Προκοπίου κινηματογράφησε, σε περίπου 14.000 μέτρα φιλμ, τις επιχειρήσεις στο μικρασιατικό μέτωπο από το 1920 έως το 1922»⁵⁷.

Ενδεικτικά, αναφέρονται κάποια έργα του από τη μικρασιατική εκστρατεία: «Το πολυβόλο» (φωτογραφία και ελαιογραφία), «Το παγούρι» (φωτογραφία και ελαιογραφία), «Στρατιώτης δένει το πληγωμένο του χέρι» (φωτογραφία και ελαιογραφία), «Το γράμμα» (φωτογραφία και ελαιογραφία), «Βλητοφόρο πεδινού πυροβολικού» (φωτογραφία και ελαιογραφία), «Μέχρις εσχάτων» (ελαιογραφία), «Το συρματόπλεγμα» (ελαιογραφία), «Εμείς δεν νικηθήκαμε» (ελαιογραφία), «Συντρίμια του πολέμου» (ελαιογραφία), «Επέλαση Τούρκων ιπέων» (φωτογραφία), «Πυροβολαρχία σε δράση» (φωτογραφία), «Ανάπαυση μετά τη μάχη» (φωτογραφία), «Προώθηση πεδινού πυροβολικού» (φωτογραφία), «Ο Εύζωνος» (ελαιογραφία)⁵⁸.

5. Επαγγελματική δραστηριότητα στην Αθήνα (1923 – 1939)

Τα πρώτα χρόνια της παραμονής του στην Αθήνα προκαλεί στο κοινό τη συγκίνηση της μνήμης μέσα από τα έργα που μετέφερε από τη Μικρά Ασία. Οργανώνει ατομικές εκθέσεις και συμμετέχει σε ομαδικές και το αθηναϊκό κοινό τον υποδέχεται με σεβασμό και δέος. Γι' αυτούς είναι ο ήρωας της χαμένης τους εποποιίας. Έτσι, λοιπόν, με τη βοήθεια του αρχηγού της Επανάστασης του 1922 και φίλου του, Ν. Πλαστήρα, και με την αρωγή του Υπουργείου Περίθαλψης και της Εθνικής Πινακοθήκης οργανώνει την έκθεση των εβδομήντα πινάκων που έφερε από το μέτωπο. Ο κόσμος που συρρέει είναι πολύς, από το Βασιλιά και τη Βασίλισσα, τους Υπουργούς και τους Στρατηγούς μέχρι τους ξεριζωμένους πρόσφυγες των οποίων τα τραύματα είναι ανοιχτά. Τα άρθρα του Τύπου για την έκθεση είναι πολλά. Ο Κ. Μισαηλίδης, δημοσιογράφος και πολεμικός ανταποκριτής, γράφει ένα άρθρο για τον Προκοπίου και την έκθεσή του που συγκινεί: «Ο Προκοπίου δεν έχασε καιρό μόλις έφτασε. Πήρε μια σάλα του Πολυτεχνείου και την έκαμε Εκκλησιά... Συχνά πηγαίνω προσκυνητής στην Εκκλησιά αυτή και ζω μέσα στο Ιερό της μ' όλα τα Άγια της

⁵⁶ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 65

⁵⁷ Α. Σίδερης, «Πολεμική Έκθεση της Στρατιάς της Μ. Ασίας», στην ιστοσελίδα: *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία, 2002, 14.1.2002, διαθέσιμο στο: <http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5852>, ημερομηνία προσπέλασης 14.4.2021*

⁵⁸ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 74-103

Τέχνης του, μιας Τέχνης που το πινέλο του Προκοπίου έδωκεν αθάνατη ζωή στους ηρωϊσμούς και στις θυσίες των πολεμιστών της Μικρασίας. Στέκομαι ώρες εκεί μέσα. Κι ακούω γύρω μου την έκφρασι του βαθυτάτου θαυμασμού για τη μεγάλη του Καλλιτέχνη μας δύναμι κι αλήθεια, των καθηγητών και διαπρεπών τεχνοκριτών και διαπρεπών τεχνοκριτών του τόπου μας. Δεν είμαι εγώ τεχνοκρίτης. Ένα μονάχα ξέρω κι αισθάνομαι. Πως από εδώ μέσα, βυθισμένος ολόψυχα στους υπέροχους αυτούς πίνακες, νοσταλγώ τα ωραία περασμένα, ονειρεύομαι τα ωραία μελλούμενα και κλαίω»⁵⁹.

Το 1928 ο Προκοπίου παρουσιάζει στον «Παρνασσό» μία δεύτερη ατομική έκθεση. Εκεί εκθέτει πίνακες με αρχαία μνημεία («Δοξασμένα ερείπια»), γυμνές λουόμενες στη Βουλιαγμένη («Η Ζαζά Μπριλάντη - μελέτη γυμνού στο ύπαιθρο»), εικόνες φύσης («Αθάνατα στον Αρδηττό»), πολεμικές σκηνές από το μικρασιατικό μέτωπο, προσωπογραφίες πολιτικών, όπως του Εμ. Τσουδερού και του Λ. Νάκου, Ακαδημαϊκών, όπως του Π. Νιρβάνα, αλλά και λαϊκών περιθωριακών ανθρώπων («Τσιγγάνα», «Απάχησσα»). Ο Τύπος δίνει πάλι μια εικόνα της μεγάλης απήχησης της προσωπικότητας και του έργου του στο αθηναϊκό κοινό: *«Αξιοσημείωτον επιτυχία εσημείωσαν τα εγκαίνια της εκθέσεως των έργων του ζωγράφου κ. Προκοπίου εις την αίθουσαν του «Παρνασσού». Την έκθεσιν επισκέφθησαν εκ των πρώτων οι κ.κ. Πρεσβευταί, Υπουργοί, Στρατηγοί και πολλοί διανοούμενοι, αποκομίσαντες αρίστας εντυπώσεις διά το καλλιτεχνικόν έργον του κ. Προκοπίου. Έργα ηγοράσθησαν την πρώτην ημέραν αρκετά από επίλεκτα μέλη της Αθηναϊκής κοινωνίας»⁶⁰.*

Ο Προκοπίου τα επόμενα χρόνια συμμετέχει και σε ομαδικές εκθέσεις. Μία από αυτές είναι η έκθεση του «Συνδέσμου Ελλήνων Καλλιτεχνών» στο «Ατελιέ» το 1936. Εκθέτει τα έργα: «Δελφικό τοπίο», «Αθάνατα», «Αγριολούλουδο», νεκρές φύσεις, όπως «Νεκρή φύση με λουλούδια», «Νεκρή φύση με καρπούζι», την προσωπογραφία του Γερμανού Ταξίαρχου Hans Rohde κ.α. Το 1938 συμμετέχει στην Πανελλήνια Έκθεση του Ζαπτείου με τα έργα: «Αθάνατα», «Βασιλικός Κήπος», «Ακρίτας». Το 1939 συμμετέχει στην Έκθεση «Συνδέσμου Ελλήνων Καλλιτεχνών» στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών με έργα όπως ο «Δίσκος με τα μήλα», «Τα άσπρα Τριαντάφυλλα», με οικογενειακές προσωπογραφίες, όπως της γυναίκας του, των γιων

⁵⁹ Κ. Μισαηλίδης, «Ο Καλλιτέχνης των Μαχών», στην: *Πατρίς*, αρ. φ. 39, 10.2.1922, σ. 2

⁶⁰ Ανυπόγραφο άρθρο, «Η έκθεσις του κ. Προκοπίου», στην: *Πατρίς*, αρ. φ. 279, 10.12.1928, σ. 2

του, της νύφης του, Διονυσίας Λαμπροπούλου κ.α. Τον ίδιο χρόνο συμμετέχει στην Πανελλήνια Έκθεση του Ζαπτείου και στην Έκθεση «Εστία Νέας Σμύρνης»⁶¹.

Από το 1928 παρατηρείται στα έργα του στροφή στον εμπρεσιονισμό. Ο Προκοπίου μεταφέρει στους πίνακές του τα τοπία που έβλεπε στην Αττική και στην ελληνική ύπαιθρο. Έδωσε στα τοπία του μεγαλύτερη έμφαση στο χρώμα και, καλύπτοντας την επιφάνεια με ένα θαμπό στρώμα, δημιούργησε μια ονειρική ατμόσφαιρα. Επίσης η θεματογραφία του περιλαμβάνει μυθολογικές παραστάσεις, νεκρές φύσεις και προσωπογραφίες⁶².

Στη διάρκεια αυτών των χρόνων η προσφορά του αναγνωρίζεται από το ελληνικό κράτος. Το 1924 του απονέμεται το μετάλλιο Στρατιωτικής Αξίας. Άρθρο του «Ελεύθερου Λόγου» γράφει για το γεγονός: *«Αλλ' ό,τι πρέπει ιδιαίτερος να εξαρθή είναι η προσπάθεια του κ. Προκοπίου και οι κίνδυνοι τους οποίους διέτρεξε όπως διασώση το Εθνικόν έργον του μετά την καταστροφήν της Σμύρνης. Και μόνον η προσπάθεια αυτή θα ήξιζε πολλούς πολεμικούς σταυρούς, διότι η διάσωσης των πολεμικών ζωγραφικών έργων και των κινηματογραφικών ταινιών του αποτελούν πολύτιμον εθνικόν υπηρεσίαν προς το αγωνισθέν Έθνος. Είναι αυτή η ζώσα ιστορία της Ελλάδος, μοναδικόν κειμήλιον και παράδειγμα δια τας μελλούσας γενεάς»*⁶³.

6. Ο Προκοπίου στο Αλβανικό Μέτωπο (1940)

Με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου οι δύο γιοι του Προκοπίου βρίσκονται στο μέτωπο, ο Ανδρέας επιστρατεύεται κι ο Άγγελος παρουσιάζεται εθελοντικά. Στην ηλικία των εξήντα τεσσάρων ετών και υποφέροντας από βρογχικά, ο Προκοπίου ζήτησε με αίτησή του στον Μεταξά να του δοθεί άδεια να απεικονίσει τις μάχες στο μέτωπο. Το περιεχόμενο της επιστολής του στον Πρωθυπουργό είναι ενδεικτικό του πατριωτισμού και του πάθους του για τη ζωή και το έργο του:

«Αθήναι τη 18^η Νοεμβρίου 1940

Σεβαστέ μου κ. Πρόεδρε,

Τα δύο παιδιά μου είναι στρατιώτες εις τον ιερόν αγώνα της Πατρίδος μας, τον πιο ιερόν από όλους όσους διεξήγαγεν έως τώρα εις την ένδοξη και πολυκύμαντη

⁶¹ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 109

⁶² Εθνική Πινακοθήκη, Ζωγραφική: Μόνιμη έκθεση, «Προκοπίου Γεώργιος (Μπουρνόβα Σμύρνης 1876 – Αργυρόκαστρο 1940)», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/zographikh-monimi-ekthesi/painter/prokopiou-georgios.html>, ημερομηνία προσπέλασης 14.4.2021

⁶³ Ανυπόγραφο άρθρο, «Ο πόλεμος και οι καλλιτέχναι», στον: *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 292, 4.4.1924, σ. 2

ιστορία της. Εγώ αισθάνομαι ντροπή να μένω εδώ τη στιγμή που τα παιδιά της Ελλάδος γράφουν με το αίμα των τέτοιες αφθάστου ηρωισμού εποποιίες. Αισθάνομαι να κοχλάζω μέσα μου το νεανικό αίμα. Την 28 Οκτωβρίου εκάματε κι αυτό το θαύμα. Μας ξαναδώσατε τα 25 μας χρόνια με όλον τον ενθουσιασμό και την ελληνική παλληκαριά τους. Γι' αυτό λοιπόν παρακαλώ να διατάξετε και μου επιτραπή να πάω κι εγώ στο μέτωπο για να απαθανατίσω με τον χρωστήρα μου και τον ενθουσιασμό μου κάτι από την ηρωική εποποιία που γράφεται εκεί ψηλά στα δοξασμένα και αιματόβρεκτα βουνά της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Είχα την ευτυχία να παρακολουθήσω από το 1912 τους εθνικούς μας αγώνες ως πολεμικός ζωγράφος και να βάλω με την Τέχνη μου και το χρωστήρα μου και εγώ μια πετρίτσα στο προαιώνιο οικοδόμημα της Ελλάδος. Μη μου αρνηθήτε, κ. Πρόεδρε, αυτήν την ευτυχία και τώρα.

*Γ. Προκοπίου, Στρατιωτικός ζωγράφος
- Μετάλλιον Στρατιωτικής αξίας, Πολεμικός Σταυρός*⁶⁴.

Η θετική απάντηση από τον Αρχιστράτηγο Παπάγο ήρθε εννέα μέρες αργότερα και ο ίδιος φεύγει για το μέτωπο με τη φωτογραφική μηχανή, τα πινέλα και τους μουσαμάδες του⁶⁵. Στα βουνά της Ηπείρου συναντά τυχαία τον γιο του Άγγελου, ο οποίος περιγράφει τη στιγμή της συνάντησης με τα εξής λόγια: «Ζήτησα να τον συγκρατήσω από το ριψοκίνδυνο αυτό φτερούγισμά του, πάνω από το χρόνο και τις φυσικές του δυνάμεις, προς τα προχωρημένα τμήματα του μαχόμενου στην Αλβανία στρατού μας. Μάταιο να επιμένω. Ήταν αποφασισμένος να φτάσει στην πρώτη γραμμή»⁶⁶. Όσες μέρες βρισκόταν στο μέτωπο, κατάφερε να ζωγραφίσει αρκετά σκίτσα με μολύβι ή κάρβουνο, όπως ο ίδιος γράφει στο ημερολόγιό του και στα γράμματα που έστειλε στη γυναίκα του. Δυστυχώς το δριμύ ψύχος σε συνδυασμό με την πάθησή του δεν του επιτρέπουν να ολοκληρώσει το έργο του. Αφήνει την τελευταία του πνοή από καρδιακή ανακοπή στις 20.12.1940. Το θλιβερό αυτό γεγονός συνοδεύεται και από ένα άλλο, της κλοπής των έργων του από το στρατιωτικό αυτοκίνητο που τον μετέφερε νεκρό στις 21 Δεκεμβρίου. Το μοναδικό έργο που διασώθηκε ήταν το «Αργυρόκαστρο». Η τοποθέτηση αυτού του πίνακα στην ξύλινη κασετίνα ανάποδα, ώστε να φαίνεται μόνο ένας σκούρος μουσαμάς, τον διέσωσε. Είναι λυπηρό το γεγονός ότι τόσο οι οικείοι του όσο και η πατρίδα του δεν

⁶⁴ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 206

⁶⁵ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας*, Αθήνα 1995, σ. 207

⁶⁶ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό. π.*, σ. 207

είδαν τα έργα για τα οποία εκείνος θυσιάστηκε. Ο Προκοπίου κηδεύτηκε στην Αθήνα, με τιμές συνταγματάρχη εν ενεργεία⁶⁷.

Το 1966 η οικογένειά του, για να τιμήσει τη μνήμη του, οργάνωσε αναμνηστική έκθεση στη γκαλερί «Νέες Μορφές». Τα έργα που παρουσιάστηκαν στην Έκθεση ήταν δανεισμένα από δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές και κάλυπταν την καλλιτεχνική πορεία του Προκοπίου από το 1900-1940. Πρόκειται για έργα που δείχνουν τη στροφή του από τον ρεαλισμό στον ρομαντισμό και εμπρεσιονισμό. Κυρίως δείχνουν έναν καλλιτέχνη – στρατιώτη που δεν δίστασε να πάει στην πρώτη γραμμή, να βιώσει την πολεμική ορμή, την κακουχία, την ήττα, τη νίκη, χωρίς να υπολογίσει τον δικό του πιθανό θάνατο.

2.2. Η ζωή του Γιώργου Σικελιώτη (1917 – 1984)

Ο Γιώργος Σικελιώτης, γιος του Παναγιώτη και της Βασιλείας, γεννήθηκε στη Σμύρνη στις 4 Φεβρουαρίου του 1917. Το 1922 ο πατέρας του αιχμαλωτίζεται και ο ίδιος με τη μητέρα και τη μικρότερη αδελφή του καταφέρνουν να περάσουν στην Ελλάδα. Ο πρώτος τους σταθμός ήταν η Καβάλα, μετά το Αιτωλικό, μέχρι την οριστική εγκατάστασή τους στην Καισαριανή. Η οικογένεια, συμπεριλαμβανομένου και του πατέρα που κατάφερε να τους ακολουθήσει, διατηρούσε ένα παντοπωλείο στην Καισαριανή, όπου ο Σικελιώτης εργαζόταν παράλληλα με τις σπουδές του αλλά και μετά από αυτές για αρκετό διάστημα. Ο προσφυγικός συννοικισμός ήταν για εκείνον ο χώρος που μεγάλωσε, εργάστηκε, δημιούργησε τα πρώτα του έργα. Με άλλα λόγια ήταν πηγή έμπνευσης. Οι «Παράγκες της Καισαριανής» είναι από τα έργα-σταθμούς της καλλιτεχνικής του πορείας⁶⁸.

Από το 1935 - 1940 σπούδασε στη Σχολή Καλών Τεχνών και δάσκαλοί του ήταν ο Σπ. Βικάτος και ο Κ. Παρθένος. Στην Κατοχή συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση, μια εμπειρία που μεταφέρθηκε αργότερα στη ζωγραφική του. Το 1945 παντρεύτηκε τη δασκάλα κλασικού χορού, Χαρίκλεια Κωνσταντινίδη, με την οποία απέκτησε τις κόρες του, Βάσω και Φωτίκα.

Το 1949 έγινε μέλος της καλλιτεχνικής ομάδας «Στάθμη» και μέσω αυτής συμμετείχε σε πολλές ατομικές και ομαδικές εκθέσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Οργάνωσε ατομικές εκθέσεις στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη, στην

⁶⁷ Α. Προκοπίου, Α. Ξανθάκης, *ό.π.*, σ. 202

⁶⁸ Τ. Μαυρωτάς, *Τον λόγο έχει η τέχνη*, Αθήνα 2018, σ. 17-18

Πάτρα, στην Κρήτη, στη Λάρισα, στη Λευκωσία, στη Νέα Υόρκη, στη Βασιλεία της Ελβετίας κ.ά. και παράλληλα παρουσίασε έργα του σε ομαδικές εκθέσεις στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη, στη Ν. Υόρκη, στην Ουάσιγκτον, στο Μόντρεαλ, στο Τορόντο, στη Ρώμη, στη Μόσχα, στο Ελσίνκι κ.ά.. Εργάστηκε στην Αγγλία και τη Γαλλία για μεγάλες χρονικές περιόδους. Οργανώθηκαν από την Εθνική Πινακοθήκη δύο αναδρομικές εκθέσεις του έργου του (1975, 1983). Έργα του εκτίθενται σε μουσεία και πινακοθήκες και κοσμούν ιδιωτικές συλλογές στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Στις 4 Σεπτεμβρίου του 1984 ο Σικελιώτης έφυγε στην Αθήνα από τη ζωή, αφήνοντας πίσω του αξιόλογο έργο⁶⁹.

2.2.1. Γενικά χαρακτηριστικά έργου

Η ζωγραφική του Σικελιώτη έχει καθαρά ελληνικές ρίζες και απόλυτα προσωπικό ύφος και ο ίδιος τοποθετείται ανάμεσα στους κορυφαίους εκπροσώπους της νεοελληνικής ζωγραφικής. Η βυζαντινή και λαϊκή τέχνη και η παράδοση του θεάτρου σκιών επηρεάζουν τον Σικελιώτη, ο οποίος αξιοποιεί με γόνιμο τρόπο τα τρία αυτά στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού. Τα έργα του, κυρίως ανθρώπινες μορφές και τοπία, αποκαλύπτουν αυτές τις επιδράσεις⁷⁰. Για παράδειγμα στις ανθρώπινες μορφές τα τονισμένα, μεγάλα μάτια αποτελούν επιρροή βυζαντινών και λαϊκότροπων προτύπων και η σχηματοποίηση των μορφών και τα τονισμένα περιγράμματα επιρροή των μορφών του Καραγκιόζη⁷¹. Όπως ο ίδιος ο Σικελιώτης ομολογεί, ο Καραγκιόζης υπήρξε για εκείνον η συντροφιά των παιδικών του χρόνων κι ο λόγος ενασχόλησής του με τη ζωγραφική.

Η ζωγραφική του Σικελιώτη είναι ανθρωποκεντρική, καθώς κυρίαρχα θέματά του είναι τα νεαρά ζευγάρια, μανάδες με τα παιδιά τους, νέοι και νέες. Τα έργα του είναι η εικόνα μιας κοινωνίας και η μοίρα των ανθρώπων της. Οι μορφές του είναι μνημειακές, αποπνέουν απλότητα και αξιοπρέπεια· ο σεβασμός του καλλιτέχνη απέναντί τους είναι μεγάλος. Τα περιγράμματά τους είναι σκληρά και σκιώδη και τα χρώματά τους γαιώδη (όμπρα, ώχρα, σιένα) και το άσπρο-μαύρο. Τα κοινά χαρακτηριστικά τους δείχνουν την πρόθεση του καλλιτέχνη να προβάλει μία

⁶⁹ Βλ. λήμμα του Μ. Στεφανίδη, «Σικελιώτης Γιώργος», στην: *Πάπυρος Larousse Britannica* (Εκδ. Πάπυρος), τ. 46 (2007), σ. 556

⁷⁰ Μ. Κατσανάκη, Χ. Χρήστου, *Έργα Τέχνης από τη Συλλογή της Βουλής των Ελλήνων*, Αθήνα 2010, σ. 316

⁷¹ Χ. Χρήστου, *Ελληνική Τέχνη, Ζωγραφική 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 231

συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, που απαρτίζεται από ανθρώπους του λαού, των οποίων η ιδεαλιστική επιδίωξη είναι φανερή⁷².

Στην τοπιογραφία υπάρχει πάλι μια λαϊκή θεματική. Ο προσφυγικός συνοικισμός της Καισαριανής, ένα ψαροχώρι, μια συνοικία της πόλης, ένα μοναστήρι, μία εκκλησία, εκφράζουν την επιλογή του καλλιτέχνη να αναδείξει τη λαϊκή παράδοση. Επίσης στο βιομηχανικό τοπίο της κεντρικής Αγγλίας φαίνεται η επιθυμία του Σικελιώτη να διασώσει ό, τι τείνει να χαθεί. Γενικότερα υπάρχει μία νοσταλγική θεματική στην επιλογή των τοπίων⁷³. Στην απόδοσή τους αξιοποιεί στοιχεία τόσο από τον εξπρεσιονισμό, με τις παραμορφωτικές όψεις των μοτίβων, όσο και από τον κυβισμό, με τη γεωμετρική, ογκομετρική καθαρότητά τους.

Αυτό που συγκινεί ιδιαίτερα στο έργο του Σικελιώτη είναι το ενδιαφέρον να δημιουργήσει μέσα από την τέχνη του ένα έργο πανανθρώπινο και διαχρονικό, κάνοντας άλματα στον χώρο και στον χρόνο. Τάσσεται στο πλευρό του πάσχοντος ανθρώπου, του εργάτη, του ηρωικού λαού που αντιστέκεται στον κατακτητή και αποτυπώνει τον κοινό παρανομαστή της τραγωδίας, τον άνθρωπο. Έτσι από τη σφαγή των Καλαβρύτων περνά στη σφαγή του Μι Λάι («Από τα Καλάβρυτα στο Μάϋ Λαϊ») και από τον προσφυγικό συνοικισμό της Καισαριανής περνά στις εργατικές συνοικίες της Αγγλίας («Καισαριανή», «Χωριάτικο σπίτι στο Stradford»).

2.2.2. Χρονολογική - Θεματική διάκριση του έργου

Ο καλλιτέχνης σε τηλεοπτική του συνέντευξη διαχωρίζει χρονολογικά και θεματικά το έργο του ως εξής:

- Έργα μαθητείας στη Σχολή Καλών Τεχνών (1935 - 1940). Αυτά διαφοροποιούνται από τα μεταγενέστερα αλλά δίνουν ένα στίγμα της τέχνης του. Ενδεικτικά, κάποια από αυτά είναι: «Αγοράκι», «Άνεργοι», «Το κορίτσι», «Καισαριανή» κ.α.

- Έργα με θέμα τη γερμανική κατοχή (1941 - 1944). Σε αυτή την περίοδο έκανε μικρά σχεδιάσματα, ακόμα κι έργα τσέπης. Ο ίδιος λέει γι' αυτήν του την επιλογή: *«Δεν μπορούσα να ζωγραφίζω, όταν ο λαός μας πέθαινε από την πείνα, τις κακουχίες, την τρομοκρατία και τις εκτελέσεις, κι έτσι έκανα κάτι πολύ πιο ωφέλιμο, πολέμαγα τον κατακτητή. Δούλευα για τη λευτεριά της Πατρίδος μου»* Τα θέματα των

⁷² Μ. Παπανικολάου, *Η Ελληνική Τέχνη του 20^{ου} αιώνα, Ζωγραφική – Γλυπτική*, Αθήνα 2006, σ. 158-159

⁷³ Μ. Λαμπράκη-Πλάκα, *Εθνική Πινακοθήκη 100 χρόνια*, Αθήνα 2013, σ. 196

σχεδιασμάτων ήταν οι εκδηλώσεις, οι διαδηλώσεις, οι καταδόσεις, οι εκτελέσεις, η πείνα της Κατοχής. Κάποια από τα σχεδιάσματα αυτής της περιόδου είναι: «Ο καταδότης», «Στο απόσπασμα», «Διαδήλωση», «Τραυματίας του 40-41» κ.α.

- Έργα που εκφράζουν σχηματικά και χρωματικά ένα προσωπικό ύφος (1945 - 1950). Είναι η περίοδος που αποβάλλει στοιχεία από τη μαθητεία του στη Σχολή Καλών Τεχνών που δεν του ταιριάζουν, όπως το εμπρεσιονιστικό στοιχείο, το στοιχείο, όπως λέει ο ίδιος, της φευγαλεότητας στην Τέχνη. Γι' αυτή την αλλαγή ο Σικελιώτης σχολιάζει: *«Εγώ το έργο αρχίζω να το θέλω πολύ στερεό, τόσο που το χρώμα κι η πινελιά μου να μην έχουν κανένα παλμό, σχεδόν αντιζωγραφικό. Καταργώ το φως και τη σκιά, τα πολλά χρώματα, την προοπτική και τη λεπτομέρεια. Το χρώμα δεν το πλάθω με το πινέλο στο τελάρο μου ή αλλού αλλά το εναποθέτω σε αλληπάλληλα στρώματα και μετά αφαιρώ ό, τι δεν μου αρέσει αφήνοντας το χρώμα που θέλω».*

- Έργα εμπνευσμένα από την Αγία Γραφή: «Ευαγγελισμός», «Γέννηση», «Αποκαθήλωση», «Από το Μυστικό Δείπνο», «Επιτάφιος Θρήνος», «Άγγελος πολεμιστής». Ο Σικελιώτης εμπνέεται από τα θρησκευτικά θέματα και απεικονίζει σύγχρονα θέματα με χαρακτήρα αγωνιστικό και ανθρωπιστικό π.χ. εμπνεόμενος από τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου απεικονίζει τη Μάνα – Παναγία να παίρνει το άγγελμα της λευτεριάς από τον ξυπόλητο και φουστανελοφόρο Άγγελο.

- Φιγούρες του θεάτρου σκιών. Ο Καραγκιόζης, ο αγαπημένος παιδικός ήρωας του Σικελιώτη, γίνεται και βασική φιγούρα των έργων του, χαρακτηριστικών και ζωγραφικών. Οι φιγούρες του θεάτρου σκιών στα έργα του Σικελιώτη αποβάλλουν τον παραδοσιακό –κωμικό και αφελή- τους χαρακτήρα και γίνονται ήρωες με χαρακτήρα εθνεγερτικό. Για εκείνον είναι αγαπημένο θέμα.

- Μορφές στο πλαίσιο της οικογένειας («Οικογένεια», «Μάνα με παιδιά»), της ερωτικής σχέσης («Νέο ζευγάρι»), της εργασίας («Εργάτες - Επιστροφή», «Συνάθροιση»), της καλλιτεχνικής τους δημιουργίας («Συγκρότημα μουζουκικών», «Ποντιακός χορός»), του πολέμου («Τρόμος», «Κρεμασμένος»), της αντίστασης («Καισαριανή στα οδοφράγματα», «Μαθητική Διαδήλωση») κ.α. Οι άνθρωποι, αν και έχουν κάποια κοινά εξωτερικά χαρακτηριστικά, όπως είναι τα μεγάλα μάτια, το στρογγυλό κεφάλι, οι μεγάλες πατούσες, εκφράζουν μία δική τους ταυτότητα⁷⁴. Ο

⁷⁴ Τ. Σπιτέρης, Γ. Φωκάς, «Συνάντηση με τους δημιουργούς, Ο ζωγράφος Γιώργος Σικελιώτης», στην ιστοσελίδα: *EPT*, 1975, διαθέσιμο στο: <https://www.ert.gr/ert-arxeio/giorgos-sikeliotis-4-septemvrioy-1984/>, ημερομηνία προσπέλασης 21.4.2021

Ντίνος Χριστιανόπουλος σχολιάζει τις ανθρώπινες μορφές του Σικελιώτη ως εξής: «Οι ανθρώπινες φιγούρες του (λαϊκές κοπέλες με γλυκά μάτια ή γυναίκες με λαχταριστά στήθια· μουτζουκτισμένες με τραγουδίστριες· ζευγάρια με τα παιδιά τους) έχουν μια λαϊκή πίκρα ή λαχτάρα για τα ζώη, γεμάτη ντομπροσύνη και ηδυπάθεια»⁷⁵.

- Τοπιογραφία: «Τοπίο με σπίτια», «Σύρος», «Κύθηρα», «Παράγκες», «Πλεούμενα στον μόλο της Ύδρας», «Σπίτι», «Παλιά Αθήνα» κ.α. Χαρακτηριστικά των πινάκων είναι η σχηματοποίηση των μορφών, η προτίμηση στα γαιάδη χρώματα, η μελετημένη απόδοση του χώρου, η σαφήνεια και η λιτότητα του σχεδίου, η σύνθεση των οριζόντιων, κάθετων, διαγώνιων και καμπύλων γραμμών. Τονίζονται τα βασικά, δομικά χαρακτηριστικά του χώρου και παραλείπονται οι γραφικές λεπτομέρειες.

- Έργα που απεικονίζουν την Αγγλία του Charles Dickens, την Αγγλία που σιγά σιγά χάνεται: «Κανάλια στο Birmingham», «Φράγματα στο κανάλι», «Αυλόγυρος στο Cambridge». Ο Σικελιώτης ζωγραφίζει βιομηχανικούς χώρους, παλιούς δρόμους, γέφυρες, κανάλια, εργοστάσια, αυλόγυρους, χάνια, σλέπια και ό,τι πάει να εξαφανιστεί. Είναι ένα έργο μνημειακό, γιατί απεικονίζεται η Αγγλία που χάνει τον παραδοσιακό της χαρακτήρα. Επίσης χάραξε ένα λεύκωμα με δέκα χαρακτά από την κεντρική Αγγλία⁷⁶. Αξίζει να αναφερθεί η αγάπη του Σικελιώτη και για τη χαρακτηριστική, στην οποία ήταν αυτοδίδακτος. Όπως και στη ζωγραφική, έτσι και στη χαρακτηριστική ακολουθεί τα λαϊκότροπα στοιχεία, τη μελετημένη οργάνωση, τους γραμμικούς τύπους, δίνοντας έμφαση στο ουσιώδες. Το χρώμα μπαίνει εκ των υστέρων, με κοινό μαρκαδόρο. Το επιχρωματισμένο λινόλεουμ «Το σπίτι του Σαίξπηρ» είναι ένα έργο αυτού του λευκώματος⁷⁷.

2.2.3. Εκθέσεις - Διακρίσεις

Στην καλλιτεχνική του διαδρομή (1935 - 1984) ο δημιουργός παρουσίασε τα έργα του πολλές φορές στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Το 1936 συμμετείχε στην 1^η Ετήσια Έκθεση Σπουδαστών της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών στις αίθουσες του Παρνασσού και το 1938 στην ομαδική έκθεση Νέων Ρεαλιστών στην Αθήνα. Επίσης

⁷⁵ Ντ. Χριστιανόπουλος, «Γιώργος Σικελιώτης», στο: *Διαγώνιος*, τχ. 7 (1974), σ. 75

⁷⁶ Χ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 231-232

⁷⁷ Χ. Χρήστου, *Ελληνική Τέχνη, Νεοελληνική Χαρακτική*, Αθήνα 1994, σ. 254

συμμετείχε σε Πανελλήνιες εκθέσεις της καλλιτεχνικής ομάδας «Στάθμη». Οργάνωνε εκθέσεις «Καλλιτεχνικής Αποκέντρωσης», όπως ο ίδιος τις ονόμαζε, προκειμένου να φέρει σε επαφή τους ανθρώπους της περιφέρειας με την τέχνη, σε συνεργασία με τοπικούς φορείς, δωρίζοντας έργα του για τις Συλλογές τους. Το 1960, ο Σικελιώτης εξελέγη υποψήφιος για το Διεθνές Βραβείο του Μουσείου Guggenheim της Νέας Υόρκης από την Ελληνική Επιτροπή της Διεθνούς Ένωσης Κριτικών Τέχνης για το έργο του «Κορίτσια με Περιστερία». Η επιτροπή βράβευσης του μουσείου του απένειμε Εύφημη Μνεία⁷⁸.

Το 1954 παρουσιάζεται η πρώτη ατομική του έκθεση ογδόντα έργων στις αίθουσες της εφημερίδας «Το Βήμα». Σε αυτήν την έκθεση ο καλλιτέχνης συστήνεται στο κοινό και του αποκαλύπτει τον κόσμο του, τον προσφυγικό συνοικισμό της Καισαριανής. Ο Γ.Π. Σαββίδης, που τον γνώρισε στον μικρό χώρο που ζούσε και ταυτόχρονα εργαζόταν στην Καισαριανή, λέει γι' αυτήν την έκθεση: «*Η πρώτη του ατομική έκθεση, το 1954, έδωσε σε πολλούς την ευκαιρία να ανακαλύψουν το μεγαλείο του προσφυγικού συνοικισμού: την αναγκαστικήν ομαδικήν συμβίωση, τον συνωστισμένον έρωτα, τις σπάνιες εξόδους στο ξενικό ύπαιθρο, το ποδόσφαιρο, τα μπουζούκια*». Η έκθεση αυτή έδωσε την ευκαιρία στον καλλιτέχνη να δει τον κόσμο που είχε αναπαράσθει και να διαπιστώσει τους θεματικούς περιορισμούς του. Έτσι άρχισε να ασκείται στη ζωγραφική του φυσικού τοπίου, προκειμένου να το εντάξει στις επόμενες εκθέσεις⁷⁹.

Ακολουθούν οι επόμενες ατομικές εκθέσεις:

1958: έκθεση φιγούρων του Καραγκιόζη στις αίθουσες του «Ζυγού».

1960: έκθεση στις αίθουσες του «Ζυγού».

1960: επιλογή έργων από την προηγούμενη έκθεση στο υπερωκεάνιο «Ολυμπία».

1961: έκθεση στις αίθουσες της καλλιτεχνικής ομάδας «Τέχνη» Θεσσαλονίκης.

1962: έκθεση είκοσι έξι πινάκων, που φιλοτεχνήθηκαν για το ημερολόγιο της Α.Γ.Ε.Τ. στην αίθουσα του «Ζυγού».

1963: έκθεση στις αίθουσες της Ελληνοαμερικανικής Ενώσεως.

⁷⁸ Α. Πάκα, «Σικελιώτης Γιώργος (Σμύρνη 1917 – Αθήνα 1984)», στην ιστοσελίδα: *Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών ΑΠΘ*, 26.4.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.auth.gr/news/announcements/27858>, ημερομηνία προσπέλασης 24.4.2021

⁷⁹ Γ. Π. Σαββίδης, «Γιώργος Σικελιώτης ή Η αγάπη για τον άνθρωπο», στο: *Διαγώνιος*, τχ. 2 (1961), σ. 58

- 1965: έκθεση στη Νέα Υόρκη.
 1966: έκθεση Σικελιώτη και Εγγονόπουλου στην «Τέχνη» Θεσσαλονίκης.
 1973: έκθεση στις αίθουσες του «Κοχλία» Θεσσαλονίκης.
 1974: έκθεση στις αίθουσες των «Νέων Μορφών» στην Αθήνα.
 1974: έκθεση στην αίθουσα «Λητώ» στη Λευκωσία.
 1974: έκθεση με τίτλο «Παλιά Αγγλία» στις αίθουσες του Βρετανικού Συμβουλίου Αθηνών.
 1975: η ίδια έκθεση στην «Τέχνη» Θεσσαλονίκης.

Παράλληλα ο Σικελιώτης λαμβάνει μέρος και σε ομαδικές εκθέσεις:

- 1939 – 1975: ως μέλος της καλλιτεχνικής ομάδας «Στάθμη» συμμετείχε σε εκθέσεις στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες.
 1953: έκθεση Νεοελληνικής Τέχνης στη Ρώμη.
 1954: έκθεση έργων δέκα Ελλήνων ζωγράφων στο Μόντρεαλ (Robertson Gallery).
 1956: έκθεση Ελληνικής Τέχνης στη Νέα Υόρκη, στην Ουάσινγκτον (Rasponi Gallery).
 1958: έκθεση που οργανώθηκε από το Υπουργείο Παιδείας στην Οττάβα, το Τορόντο και το Μόντρεαλ.
 1957 - 1958: έκθεση στη 2^η Μπιενάλε Αλεξάνδρειας.
 1960: έκθεση στο Ελσίνκι.
 1961 - 1962: έκθεση Λίνεν της Γερμανίας.
 1962: έκθεση στο Βελιγράδι.
 1963 - 1964: έκθεση στη Μόσχα⁸⁰.

2.2.4. Άλλες εκφάνσεις του έργου του

Έργο του Σικελιώτη αποτελούν τοιχογραφίες, εικονογραφήσεις λογοτεχνικών βιβλίων του Γ. Σεφέρη, του Ν. Τσιφόρου, Γ. Σκαρίμπα κ.ά., λογοτεχνικών περιοδικών, μαθητικών βιβλίων, ημερολογίων, ζωγραφικών καρτών, δίσκων μουσικής, με θεματική ποικιλία και μικτή τεχνική.

⁸⁰ Εθνική Πινακοθήκη, Γ. Σικελιώτης, Αθήνα 1975, σ. 19-18

Πίνακές του φιλοξενούνται στην Εθνική Πινακοθήκη, στην Πινακοθήκη Ν. Χατζηκυριάκου Γκίκα, στην Πινακοθήκη της Εθνικής Τράπεζας, στο Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., στη Βουλή των Ελλήνων, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στο Υπουργείο Παιδείας, στο Μουσείο Βορρέ, στο Μουσείο Πιερίδη Κύπρου κ.α. Επίσης πολλές Δημοτικές Πινακοθήκες στην Ελλάδα έχουν έργα του, όπως η Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, Έδεσσας, Σερρών, Λάρισας - Μουσείου Γ. Ι. Κατσίγρα, Βέροιας, Ξάνθης, Καβάλας, Φλώρινας, Μεσολογγίου, Καλαμάτας, Σπάρτης, Μυτιλήνης, Ρόδου, Ηρακλείου Κρήτης κ.α. Εκτός Ελλάδας έργα του βρίσκονται στην World House Gallery της Νέας Υόρκης, στη Δημοτική Πινακοθήκη του Λίνεν της Γερμανίας κ.α.⁸¹.

Αν θα έπρεπε να χαρακτηρίσουμε τη ζωγραφική του Σικελιώτη, θα λέγαμε πως είναι ξεκάθαρα ανθρωποκεντρική. Επίσης τον αφορά το καθολικό και διαχρονικό στη θεματολογία του. Ο κόσμος του ξεκινά από τον Μακρυγιάννη και τους ήρωες του '21 και φτάνει στους αυλόγυρους της Καισαριανής. Ξεκινά από τον ηρωικό ελληνικό λαό της κατοχής και περνά στον ηρωικό λαό του Βιετνάμ. Ξεκινά από τους παραδοσιακούς νησιώτικους οικισμούς του Αιγαίου και περνά σε μια παλιά Αγγλία που χάνεται. Αγαπάει τον καθημερινό, λαϊκό άνθρωπο, τον πρόσφυγα, την Καισαριανή, την οποία δεν εγκατέλειψε μέχρι το τέλος της ζωής του.

---

⁸¹ Α. Πάκα, «Σικελιώτης Γιώργος (Σμύρνη 1917 – Αθήνα 1984)», στην ιστοσελίδα: *Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών ΑΠΘ*, 26.4.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.auth.gr/news/announcements/27858>, ημερομηνία προσπέλασης 24.4.2021

Γ' Κεφάλαιο

Κεραμική: «Με ένα ευτελές υλικό, το χώμα, ο καλλιτέχνης δημιουργεί μορφές και σχήματα υψηλής πνευματικότητας», Ε. Δροσάκη

3.1. Η ζωή του Πάνου Βαλσαμάκη (1900 – 1986)

Ο Πάνος Βαλσαμάκης γεννήθηκε στις Κυδωνίες της Μικράς Ασίας, στις 12 Οκτωβρίου του 1900. Αμέσως μετά την αποφοίτησή του από την Ακαδημία Κυδωνιών συμμετείχε στη Μικρασιατική εκστρατεία. Το 1922, αφού το μέτωπο κατέρρευσε, κατάφερε να περάσει από τη Σμύρνη στη Λέσβο. Στο νησί βρισκόταν η οικογένειά του, που βίωνε την απώλεια δύο αδελφών του Βαλσαμάκη, που σκοτώθηκαν στα δραματικά γεγονότα. Η οικογένειά του εγκαθίσταται οριστικά στην Αθήνα και ο ίδιος ταξίδεψε στη Μασσαλία για να συναντήσει τον άλλο του αδελφό. Σπούδασε ζωγραφική στην École des Beaux-Arts Μασσαλίας (1923 -1930) και κεραμική στη Σχολή Saint Jean du Desert. Το 1934 παντρεύτηκε με την Σοφία Νικολαΐδου και λίγα χρόνια μετά απέκτησαν τον γιο τους Αλέκο. Από το 1930 - 1942 διηύθυνε το καλλιτεχνικό εργαστήρι του «Κεραμεικού». Κατά το διάστημα από το 1942 ως το 1957 κατείχε τη θέση του καλλιτεχνικού διευθυντή του εργοστασίου κεραμικής Α.Κ.Ε.Λ. (Ανώνυμος Κεραμική Εταιρεία Λαυρίου). Από το 1957 διατηρούσε στο Μαρούσι ιδιωτικό εργαστήρι κεραμικής, όπου εργαζόταν ακατάπαυστα, έχοντας συνεργάτες τον γιο του Αλέκο και τη νύφη του Αφροδίτη. Δεν έπαψε να δημιουργεί μέχρι την ημέρα που έφυγε από τη ζωή, στις 29 Οκτωβρίου του 1986⁸².

Το εργαστήριο στο Μαρούσι λειτούργησε από τον γιο και τη νύφη του έως και το 2010. Με το θάνατο του Αλέκου Βαλσαμάκη και τη συνταξιοδότηση της Αφροδίτης Βαλσαμάκη το εργαστήριο διέκοψε τη λειτουργία του μέχρι το 2015, όταν τα εγγόνια του, Πάνος και Σοφία Βαλσαμάκη, αποφασίζουν να το ανοίξουν ξανά. Εφόδιά τους ήταν όσα είχαν κληρονομήσει από την οικογένεια, δηλαδή η εμπειρία χρόνων και τα πολλά σχέδια του μεγάλου Έλληνα κεραμίστα, και βέβαια τα μέσα της ψηφιακής εποχής. Στο πλευρό των παιδιών της, η Αφροδίτη Βαλσαμάκη, που βλέπει το εργαστήριο να αποκτά ξανά ζωή⁸³.

⁸² Βλ. λήμμα του Μ. Στεφανίδη, «Βαλσαμάκης Πάνος», στην: *Πάπυρος Larousse Britannica*, τ. 10 (2006), σ. 630

⁸³ Δ. Νοταράκης, «Ανοίγοντας το αρχείο του κορυφαίου κεραμίστα Πάνου Βαλσαμάκη», στην ιστοσελίδα: *Lifo Εικαστικά*, 30.3.2021, διαθέσιμο στο:

3.1.1. Σύνδεση παράδοσης με τη σύγχρονη κεραμική

Στην Ελλάδα η παράδοση της κεραμικής είχε τις πιο πλούσιες και δυνατές ρίζες. Ξεκινώντας από τα αρχαία κυκλαδικά, μινωϊκά και μυκηναϊκά αγγεία, περνώντας στα γεωμετρικά χρόνια, συνεχίζοντας με τη βυζαντινή κεραμική και καταλήγοντας στα έργα των λαϊκών τεχνιτών της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας και της Μ. Ασίας, διαμορφώνεται η ελληνική κεραμική και οδηγείται στην άνθησή της⁸⁴. Όμως αυτή η παράδοση δεν είχε καμία σύνδεση με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή καλλιτεχνική εξέλιξη. Αντίθετα ο Πάνος Βαλσαμάκης στράφηκε στην παράδοση αλλά επηρεάστηκε και από τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα. Είδε τα σημεία που αποτελούσαν κοινές αρχές σε ό, τι ήταν γνήσιο και βιωμένο και σε ό, τι ήταν σύγχρονο κι εκεί στηρίχτηκε, διαμορφώνοντας έναν προσωπικό δρόμο τον οποίο ακολούθησαν κι άλλοι⁸⁵.

Σε συνέντευξη που έδωσε ο καλλιτέχνης στα «Καλλιτεχνικά Νέα» το 1943, όταν ρωτήθηκε για τι πρέπει να γίνει για να συνδεθεί η παράδοση με τη σύγχρονη κεραμική, απάντησε: *«Σε όλες τις χώρες μεγάλοι τεχνίτες έδεσαν την ύπαρξή τους με την Κεραμική και την έστησαν τελειωτικά σε ακατάλυτα βάρθρα. Το ίδιο πρέπει να κάνουμε κι εμείς. Να γνωρίσουμε τον τόπο μας, την τέχνη του, την πνευματική του παραγωγή και από τις πηγές τούτες να πάρουμε τις κατευθυντήριες γραμμές που πάνω τους θα στερεώσουμε κεραμικές ομορφιές. Κατά τη γνώμη μου πρέπει πρωτίστως να γνωρίσουμε την ιστορία μας, την αρχαία, τη Βυζαντινή και την πρόσφατη και τότες οδηγημένοι και φωτισμένοι από τα τόσα χαρίσματα της φυλής μας να δημιουργήσουμε την απόλυτα δική μας Τέχνη. Εκείνο όμως που θαυμάζω απερίοριστα είναι η δύναμη η χάρη και η απλότης της λαϊκής μας τέχνης»⁸⁶.*

Γενικότερα η κεραμική του Βαλσαμάκη αξιοποίησε δημιουργικά την κεραμική παράδοση του παρελθόντος χωρίς να την μιμείται ούτε να υποτάσσεται τυφλά στους κανόνες της. Η κεραμική του έχει ταυτότητα και διακρίνεται για τον ανθρωποκεντρισμό, την εσωτερικότητα, τη δύναμη του σχεδίου, την απόλυτη γνώση

<https://www.lifo.gr/culture/eikastika/anoigontas-arheio-toy-koryfaiouy-keramisti-panoy-balsamaki>, ημερομηνία προσπέλασης 7.4.2021

⁸⁴ Β. Δ. Κυριαζόπουλος, *Ελληνικά παραδοσιακά κεραμικά*, Αθήνα 1984, σ. 15-16

⁸⁵ Ε. Βακαλό, «Πάνος Βαλσαμάκης», στο: *Αρχιτεκτονική*, τχ. 53/65 (1965), σ. 81

⁸⁶ Η. Ζιώγας, «Συνομιλία με τον Πάνο Βαλσαμάκη», στο: *Καλλιτεχνικά Νέα*, τχ. 22, 6.11.1943, σ. 8

της τεχνικής, την απαλότητα του χρώματος και τον συνδυασμό λειτουργικού και διακοσμητικού χαρακτήρα⁸⁷.

3.1.2. Η θεματική των έργων του κι οι αλλαγές που υφίσταται

Σε μια δημιουργική περίοδο διαρκούς αναζήτησης πενήντα χρόνων εντοπίζονται πολλές φάσεις, τεχνοτροπικές αλλά και θεματικές, στο κεραμικό έργο του Βαλσαμάκη. Στα πρώτα χρόνια κυριαρχεί η ηθογραφική απόδοση και τα παραστατικά θέματα, στη συνέχεια η γραφή του γίνεται πιο αφαιρετική, με αλληλοδιείσδυση μορφών, πλέγματα ανάγλυφων γραμμών, γεωμετρικές σχηματοποιήσεις, κυβιστικούς διαχωρισμούς⁸⁸.

Ειδικότερα, ερχόμενος από τη Γαλλία (1930), ο καλλιτέχνης δεν υιοθετεί τα ξένα πρότυπα. Αντίθετα επηρεάζεται από τα ελληνικά, και συγκεκριμένα από τον ανατολίζοντα ρυθμό της ελληνικής αρχαιότητας και τη σύγχρονη λαϊκή τέχνη. Σε αυτά τα έργα (αβαθή πιάτα τοίχου, κούπες, κανάτια και κάθε είδους αγγεία, πυρίμαχες πλάκες) εστιάζει στην ελληνική ύπαιθρο, σε σκηνές της αγροτικής και ποιμενικής ζωής και σε εικόνες της φύσης (ζώα, βουνό, θάλασσα, ουρανός). Τα βασικά χαρακτηριστικά των έργων του είναι ο ρεαλισμός, η διηγηματική διάθεση, ο διακοσμητικός πλούτος, η ειδυλλιακή ατμόσφαιρα και η έμφαση στα δυνατά χρώματα, όπως το μπλε του κοβαλτίου, το πορτοκαλί, το καφέ, το πράσινο⁸⁹. Είναι μια περίοδος που ο καλλιτέχνης ενδιαφέρεται για το διακοσμητικό και το γραφικό, ίσως επειδή ενδιαφέρεται να βρει ανταπόκριση στο ευρύ κοινό. Είναι η περίοδος που εργάζεται στο εργοστάσιο του «Κεραμεικού» (1930 - 1942).

Στο διάστημα 1945-1960, όταν εργάζεται στην Α.Κ.Ε.Λ., απομακρύνεται από τα παλαιότερα θέματά του και δίνει έργα άλλων διαστάσεων και μορφής. Τώρα υποχωρεί η διακοσμητική διάθεση και δίνεται έμφαση στη σχηματοποίηση των μορφών, στις γεωμετρικές γραμμές, στον συνδυασμό ρεαλιστικής και αφηρημένης αποτύπωσης των μορφών, στην καθαρότητα του χρώματος με συχνή χρήση του λευκού. Εκτός από την παραγωγή των γνωστών έργων, όπως αγγείων, βάζων, πιάτων κτλ, δημιουργεί θαυμάσια ζωόμορφα αγγεία και πλάκες τοίχου που εκτείνονται σε

⁸⁷ Χ. Χρήστου, «Το έργο του Βαλσαμάκη Αφετηρία μιας σύγχρονης ελληνικής κεραμικής», στο: *Ζυγός*, τχ. 21 (1976), σ. 46

⁸⁸ Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., «Το έργο της εβδομάδας από τις Συλλογές του Τελλογλείου Ίδρυματος – Πάνος Βαλσαμάκης», στην ιστοσελίδα: *Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ.*, 20.4.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.teloglion.gr/el/node/18814>, ημερομηνία προσπέλασης 13.3.2021

⁸⁹Κ. Κορρέ – Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995, σ. 226

κανονικές ζωφόρους. Στις πλάκες επικρατούν η τάση για το ύψος που συνοδεύεται από τα κάθετα θέματα και η έμφαση στις ανθρώπινες μορφές, δοσμένες σε διαφορετικά σχήματα και με αφαιρετική διάθεση. Η μυθολογία, οι σκηνές - δραστηριότητες από την καθημερινή ζωή και οι εικόνες από την αρχαιότητα είναι βασικά θέματα των έργων αυτής της περιόδου.

Όταν ανοίγει το δικό του εργαστήριο στην Αθήνα (1957), ο Βαλσαμάκης συνεχίζει τις αναζητήσεις και τους πειραματισμούς και δίνει έργα που διακρίνονται για την πληρότητα και την ποιότητά τους. Διατηρεί και επιβάλλει με πιο σαφή τρόπο τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης περιόδου, δίνοντας έμφαση στις μνημειακές και ρωμαλέες μορφές, τη λιτότητα και τη συγκέντρωση στο ουσιαστικό. Στο πλαίσιο αυτό τα χρώματα δεν έχουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο, υπάρχει ολιγοχρωμία ή μονοχρωμία⁹⁰. Η τέχνη του, την περίοδο αυτή, λειτουργεί ως βασικό διακοσμητικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής. Είναι η εποχή της μεγάλης ανοικοδόμησης ύστερα από την κατοχή και τον εμφύλιο. Ο κεραμίστας δημιουργεί κεραμικούς πίνακες με σχήματα εμπνευσμένα από τον εξπρεσιονισμό και τον κυβισμό, οι οποίοι κοσμούν μεγάλες επιφάνειες⁹¹.

3.1.3. Κατηγορίες έργων

Έργα ζωγραφικής:

- Σχέδια που φτάνουν, όπως ο ίδιος είχε υπολογίσει, τις 10.000. Χρονικά τοποθετούνται από τα χρόνια παραμονής του στη Μασσαλία έως και τη δεκαετία του '80. Σε αυτά συγκαταλέγονται όσα δημιούργησε για μεγάλες επιφάνειες, όπως οι είσοδοι των κτιρίων και οι μακέτες από τους τίτλους αρχής της ταινίας *Τζένη Τζένη*.

- εικονογραφήσεις βιβλίων, ανάμεσά τους και κάποια του ΟΕΔΒ.

Έργα κεραμικής:

- Πυρίμαχα κεραμικά πανώ που προορίζονται για την εσωτερική και εξωτερική διακόσμηση των κτηρίων: «Παναγία Βρεφοκρατούσα», «Μήτηρ Θεού», «Μητέρα με παιδί», «Τρεις νεαροί χωρικοί», «Νεαρή κοπέλα», «Γυναίκες», «Ιπέας», «Πόλη 1970», «Ψάρια 1981», «Πουλιά».

⁹⁰ Χ. Χρήστου, «Το έργο του Βαλσαμάκη Αφετηρία μιας σύγχρονης ελληνικής κεραμικής», στο: *Ζυγός*, τχ. 21 (1976), σ. 47-56

⁹¹ Τ. Σπητέρης, «Μας χρειάζεται περισσότερη εκλεκτικότητα κι ελληνικό μεράκι», στο: *Διαβάζω*, τχ. 82 (1983), σ. 59

- Πυρίμαχες κεραμικές πλάκες: «Γυναικεία μορφή με άλογο», «Μορφές», «Πουλί 1960», «Φύλλα 1962», «Κορίτσι με μακρύ λαιμό, 1965»⁹².
- Πιάτα: «Βοσκούι» (1936), «Σκυριανός» (1940), «Πουλί» (1956), «Ζευγάρι» (1957).
- Κεραμικά γλυπτά: «Πουλιά» (1976), «Σύνθεση» (1976), «Φιγούρα» (1976).
- Ζωόμορφα κεραμικά, χρηστικά και διακοσμητικά: «Ψάρι» (1951), «Ελαφάκι» (1951), «Αλογάκι» (1957), «Πουλί» (1962).
- Κανάτια, κούπες⁹³.
- Κεραμικοί πίνακες με θέμα τις μονές του Αγίου Όρους, των οποίων η παρουσίαση έγινε για πρώτη φορά από την Αγιορειτική Πινακοθήκη⁹⁴.

3.1.4. Εκθέσεις - Διακρίσεις

Ο Βαλσαμάκης έχει παρουσιάσει τις εξής επτά ατομικές εκθέσεις:

- 1930, Γκαλερί Στρατηγοπούλου, Αθήνα (κεραμικά). Στην εφημερίδα «Ελεύθερος Άνθρωπος» ο Άγγ. Δόξας γράφει γι' αυτήν την έκθεση: *«Η ευγενική τέχνη της κεραμικής είναι το πολιτισμένο χέρι που παίρνει τον αμόητο άνθρωπο με περισσότερη ευκολία, για να τον εισαγάγει στην αισθητική της ανώτερης τέχνης. Η εφαρμογή της πάνω σε αντικείμενα που έχουν και πρακτική χρησιμότητα, η βιομηχανική αναπαραγωγή της και η προσιτότης της φόρμας της, διευκολύνουν το έργο της στο επίπεδο της καλλιτεχνικής προπαγάνδας και δίδουν την ευκαιρία στους καλλιτέχνες που ασχολούνται μ' αυτήν, να αναπτύξουν συνθέσεις εξαιρετικής συλλήψεως και εξιδιασμένης αισθητικής. Σ' αυτό το ωραίο αποτέλεσμα έφθασαν οι κ. κ. Έλλστερν και Βαλσαμάκης που παρουσιάζουν περί τα πεντακόσια πρωτότυπα έργα στην έκθεσή τους»*⁹⁵.

⁹²Αναστασία Πάκα., «Το έργο του Πάνου Βαλσαμάκη σε μια περίοδο διαρκούς αναζήτησης πενήντα χρόνων», στην ιστοσελίδα: *Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ.*, 23.4.2020, διαθέσιμο στο: <http://www.telloglion.gr/el/node/18818>, ημερομηνία προσπέλασης 8.4.2021

⁹³Κ. Μερναίος, *Πάνος Βαλσαμάκης*, Αθήνα 1979, σ. 23-85

⁹⁴Γ. Κελιώτης, «Τα μοναστήρια του Αγίου Όρους σε κεραμικά του Πάνου Βαλσαμάκη. Μια άγνωστη και πρωτότυπη συλλογή της Αγιορειτικής Πινακοθήκης», στην ιστοσελίδα: *ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΕΣ ΜΝΗΜΕΣ*, 19.5.2018, διαθέσιμο στο: <http://agioritikesmnimes.blogspot.com/2018/05/10661.html>, ημερομηνία προσπέλασης 7.4.2021

⁹⁵Άγγ. Δόξας, «Εκθέσεις Κεραμικής [Μ. Έλλστερν – Π. Βαλσαμάκης]», στον: *Ελεύθερος Άνθρωπος*, αρ. φ. 30, 22.12.1930, σ. 2

- 1933, Γκαλερί Στούντιο, Αθήνα (κεραμικά). Στην εφημερίδα «Πολιτεία» ο Α. Δρίβας γράφει για τα εκθέματα: «*Το σύνολο της εργασίας του παρουσιάζει έναν ευσυνείδητο καλλιτέχνη που αισθάνθηκε την ανάγκη να μεταβάλει το χρήσιμο αυτό είδος σε κάτι που ναχη τη θέση του και το νόημά του...Και γενικά η σημερινή του έκθεσι μας προσκαλεί το ενδιαφέρον για δυο ουσιώδεις λόγους: εστήριξε την κεραμική του στη δική μας παράδοσι, και κατέκτησε τόσα μυστικά της δουλειάς του, ώστε να δικαιούται κάθε έπαινο και κάθε ενίσχυσι*»⁹⁶.
- 1951, Γκαλερί Κεντρικόν, Αθήνα (κεραμικά, πανώ).
- 1957, Γκαλερί Ζυγός, Αθήνα (κεραμικά, πανώ).
- 1962, Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο, Αθήνα (κεραμικά, πανώ, ανάγλυφα).
- 1976, Γκαλερί Θόλος, Αθήνα (σχέδια, κεραμικά, πανώ), Έκθεση στο εργαστήρι του καλλιτέχνη, Μαρούσι (κεραμικά πανώ, κεραμικά γλυπτά).
- 1979, Γκαλερί Ζυγός, Αθήνα (κεραμικά πανώ, κεραμικά γλυπτά)⁹⁷.

Επίσης ο Βαλσαμάκης συμμετείχε στις εξής ομαδικές εκθέσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό:

- 1929, Έκθεση Κεραμικών, Παρίσι.
- 1930, Exposition Nationale, Βρυξέλλες.
- 1931, «Ομάδα Τέχνη», Αθήνα. Ο διακεκριμένος Γάλλος ζωγράφος Ζιριέ, εκφράζοντας τις εντυπώσεις του από την έκθεση, λέει στην εφημερίδα «Πρωΐα» για τον Βαλσαμάκη: «*Αξιόλογη η κεραμική εργασία του κ. Βαλσαμάκη*»⁹⁸.
- 1932, Πανελλήνια Έκθεση Κεραμικής, Παρνασσός, Αθήνα.
- 1937, Exposition Internationale des Arts et des Techniques, Παρίσι.
- 1938, Διεθνής Έκθεση Νέας Υόρκης, Α΄ Πανελλήνια Έκθεση, Αθήνα.
- 1939, Β΄ Πανελλήνια Έκθεση, Αθήνα.
- 1940, Πανελλήνια Επαγγελματική Έκθεση, Αθήνα.
- 1947, Γκαλερί Ρόμβος, Αθήνα.
- 1948, Γ΄ Πανελλήνια Έκθεση, Αθήνα.
- 1952, Δ΄ Πανελλήνια Έκθεση, Αθήνα.

⁹⁶ Α. Δρίβας, «Έκθεσις Κεραμικής του Π. Βαλσαμάκη Αίθουσα “Στούντιο”», στην: *Πολιτεία*, αρ. φ. 4371-437, 21.2.1933, σ. 4

⁹⁷ Κ. Μεραναίος, *Πάνος Βαλσαμάκης*, Αθήνα 1979, σ. 87-88

⁹⁸ Ζιριέ, «Ο κ. Ζιριέ διά την Έκθεσιν της Ομάδος Τέχνη», στην: *Η Πρωΐα*, αρ. φ. 2102, 28.10.1931, σ.

- 1953, Robertson Gallery, Οττάβα.
- 1955, Έκθεση Διεθνούς Ακαδημίας Κεραμικής, Κάννες.
- 1957, Ε΄ Πανελλήνια Έκθεση, Αθήνα.
- 1959, Έκθεση Διεθνούς Ακαδημίας Κεραμικής, Οστάνδη, Έκθεση Κεραμικής Gmunden, Αυστρία, Έκθεση Κεραμικής, Μαρούσι.
- 1960, Έκθεση Κεραμικής, Μαρούσι.
- 1962, Έκθεση Διεθνούς Ακαδημίας Κεραμικής, Πράγα.
- 1963, Ζ΄ Πανελλήνια Έκθεση, Αθήνα.
- 1965, Η΄ Πανελλήνια Έκθεση, Αθήνα.
- 1969, Έκθεση «Εχρο», Οζάκα.
- 1976, Αίθουσα του Οίκου «May», Κολωνία⁹⁹.

Ο Βαλσαμάκης έλαβε τις ακόλουθες τιμητικές διακρίσεις:

- Χρυσό μετάλλιο στην Exposition Nationale du Travail των Βρυξελλών (1930).
- Αργυρό μετάλλιο στην Exposition Internationale des Arts et des Techniques του Παρισιού (1937).
- Μετάλλιο και χρηματικό έπαθλο στην Α΄ Πανελλήνια Έκθεση στην Αθήνα (1938).
- Χάλκινο μετάλλιο στην Έκθεση της Διεθνούς Ακαδημίας Κεραμικής, στις Κάννες, όπου συμμετείχαν πενήντα χώρες. Στην Έκθεση αυτή είχε εκλεγεί μέλος της Ελλανοδίκου Επιτροπής (1955)¹⁰⁰.

3.1.5. Συγγραφικό έργο

Ο Πάνος Βαλσαμάκης έχει δημοσιεύσει άρθρα και μελέτες σε εφημερίδες και περιοδικά της Ελλάδας και του εξωτερικού. Ειδικότερα έχει δημοσιευτεί το άρθρο του «Τι είναι η κεραμική» στην εφημερίδα Ελευθερία (29.3.1962), και το άρθρο «La Ceramique dans la Grece modern» στο γαλλικό περιοδικό Ceramique (1972). Επίσης υπήρξε δημιουργός της ποιητικής συλλογής «Πικρή Πολιτεία» (Αθήνα 1975) και των αυτοβιογραφικών πεζογραφημάτων «Η Πολιτεία δίχως κάστρα Αϊβαλί 1914 - 1918», (Αθήνα 1978), και «Η Πολιτεία δίχως φως» (Αθήνα 1985).

⁹⁹ Κ. Μερναίος, *ό. π.*, σ. 88

¹⁰⁰ Κ. Μερναίος, *ό. π.*, σ. 88

Επίσης εικονογράφησε βιβλία, όπως το παιδικό βιβλίο της Αλίκης Τέλλογλου «Παραμύθια αγάπης και σοφίας» (Αθήνα 1997)¹⁰¹.

3.1.6. Γενική αποτίμηση του έργου

Σε έναν τόπο με παράδοση στην κεραμική από τα νεολιθικά χρόνια, με σημαντικούς δημιουργούς και γνωστά εργαστήρια, ο Π. Βαλσαμάκης θεωρείται ο πατέρας της κεραμικής. Μιας κεραμικής που συνδυάζει όλο τον πλούτο της παράδοσης και την πείρα αιώνων με την ελεύθερη προσωπική αναζήτηση. Ο ίδιος αφοσιώθηκε στην τέχνη του και μιλάει γι' αυτήν με πάθος: *«Τυχαία ήταν η σύμπτωση, που ύστερα από τη “Σχολή” πρωτογνώρισα την τέχνη που χάρισε στον άνθρωπο ο θεός Κέραμος και που μέσα από το χρόνο αντέχει ακόμα και με την ανανέωση επιβάλλει όλο και περισσότερο την άμετρη αξία της. Από τότες, άλλαξε η ζωή μου. Και δεν μπορούσα να φανταστώ πως θα γινότανε για μενα ένα σπουδαίο βίωμα και ένα πάθος χωρίς τέλος»*¹⁰².

3.2. Η ζωή της Ελευθερίας Δροσάκη (1927 – 2015)

Η Ελευθερία Δροσάκη γεννήθηκε το 1927 στη Θεσσαλονίκη. Μεγάλωσε μαζί με τα αδέρφια της, Αρχοντία και Γιάννη, σε έναν προσφυγικό συνοικισμό στο λιμάνι της πόλης, στο Μπεχτισινάρι. Η ίδια για την καταγωγή της λέει χαρακτηριστικά: *«Πολλές πόλεις ερίζουν για την καταγωγή μου. Πρώτα η Θεσσαλονίκη όπου γεννήθηκα. Μετά η Σμύρνη όπου γεννήθηκαν οι γονείς μου. Ύστερα οι Μαργαρίτες Μυλοποτάμου στην Κρήτη, όπου γεννήθηκε, μεγάλωσε και έμαθε κεραμική ο παππούς μου, Δημήτρης Δροσάκης. Τα νησιά του Αιγαίου, όπου γεννήθηκαν οι άλλοι παππούδες μου, Σάμος, Τήνος, Φολέγανδρος, Ύδρα και βέβαια το Μαρούσι όπου έζησα και εργάστηκα τα περισσότερα χρόνια της ζωής μου»*¹⁰³. Ο παππούς της, Δημήτρης Δροσάκης, Κρητικός στην καταγωγή, από τις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, ζούσε με την οικογένειά του στο Κορδελιό της Σμύρνης. Με τη μικρασιατική καταστροφή αιχμαλωτίστηκε, κατάφερε να διαφύγει και να ξαναβρεί, μετά από

¹⁰¹ Βλ. λήμμα του Χ. Χρήστου, «Βαλσαμάκης Πάνος», στο: *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών Ζωγράφοι, Γλύπτες, Χαράκτες 16ος - 20ός αιώνας*, τ. 1 (1998), σ. 134

¹⁰² Π. Βαλσαμάκης, «Σημειώματα και Στοχασμοί», στο: *Ζυγός*, τχ. 21 (1976), σ. 60

¹⁰³ Γ. Παπανικολάου, *Ελευθερία Δροσάκη 70 χρόνια αγónας για την Κεραμική Τέχνη, τη Ζωγραφική και τη Λογοτεχνία*, Αθήνα 2014, σ. 27

πολλές περιπέτειες, την οικογένειά του στην Αθήνα¹⁰⁴. Η Ελευθερία Δροσάκη μιλάει γι' αυτόν με αγάπη και θαυμασμό, καθώς ήταν ένα από τα πρόσωπα που την μύησε στην τέχνη της κεραμικής στα παιδικά και εφηβικά της χρόνια που τα πέρασε κοντά του. Την ίδια αγάπη για την κεραμική έτρεφε κι ο πατέρας της, ο Γιώργος Δροσάκης, ο οποίος ήταν φαρμακοποιός του Εποικισμού της Μακεδονίας¹⁰⁵.

Ο πόλεμος του 1940 θα την βρει στην Α' τάξη του Γυμνασίου, στη Θεσσαλονίκη. Η ίδια περιγράφει τον αγώνα της οικογένειας να επιβιώσει, τη σκληρότητα του κατακτητή, τη μεταφορά χιλιάδων Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Η περιγραφή της είναι χαρακτηριστική: *«Κάθε τόσο, φάλαγγες Εβραίων, ζωσμένοι από πάνοπλους φρουρούς διασχίζανε την Εγνατία και κατευθύνονταν από τα γκέτο στο στρατόπεδο... Όταν εγώ και η αδελφή μου βλέπαμε να περνά μια τέτοια φάλαγγα, τρέχαμε ξοπίσω της και ψάχναμε με τα μάτια από μακριά να δούμε την Τζούλια, τη Ρενέ, την Κοέν, την Αρδίττη, την Αλαλούφ και άλλα παιδιά από τη γειτονιά και το Γυμνάσιο»*¹⁰⁶. Το καλοκαίρι του '42 η ίδια, δεκατεσσάρων ετών, στέκεται μαζί με άλλα παιδιά έξω από ένα πρόχειρο στρατόπεδο αιχμαλώτων που έστησαν οι Γερμανοί, το οποίο ονόμαζαν στρατόπεδο εργασίας. Δουλειά των παιδιών ήταν να μεταφέρουν μηνύματα των αιχμαλώτων στις οικογένειές τους. Η γνωριμία της Δροσάκη με έναν από τους κρατούμενους, τον Βασίλη Ξανθόπουλο, έμελλε να αποτελέσει την αρχή της αντιστασιακής της δράσης. Τον βοηθά να δραπετεύσει κι εκείνος, μέλος του ΕΑΜ, την φέρνει σε επαφή με τους στόχους και τη δράση της αντιστασιακής οργάνωσης. Η ζωή της ξαφνικά αποκτά άλλο νόημα· γράφει συνθήματα στους τοίχους, διανέμει παράνομο υλικό, διενεργεί εράνους για λογαριασμό της Εθνικής Αλληλεγγύης, γίνεται ο σύνδεσμος των μελών μιας ομάδας του ΕΑΜ, μεταφέροντας σημαντικά μηνύματα, και στρατολογεί νέα μέλη σε συναντήσεις στο σπίτι της. Αξίζει να σημειωθεί πως η μητέρα της, Αγγέλα Δροσάκη, την βοηθά στη δράση της.

Για να αποφύγει τον κίνδυνο να την συλλάβουν οι ταγματασφαλίτες, εγκαταλείπει τη Θεσσαλονίκη και ζει για ένα διάστημα με τους αντάρτες του ΕΛΑΣ στο Πάικο. Η επιστροφή της στη Θεσσαλονίκη συμπίπτει με την απελευθέρωση της πόλης. Την περίοδο του Εμφυλίου συνελήφθη και αφέθηκε ελεύθερη μετά από

¹⁰⁴ Ε. Δροσάκη, *Εν Θεσσαλονίκη ... από τον πόλεμο, την κατοχή και την αντίσταση*, Αθήνα 1985, σ. 9

¹⁰⁵ Γ. Παπανικολάου, *ό. π.*, σ. 27

¹⁰⁶ Ε. Δροσάκη, *ό. π.*, σ. 90

μεσολάβηση οικογενειακού φίλου. Η οικογένεια την στέλνει στην Κρήτη, στο σπίτι του αδελφού της γιαγιάς της, αλλά και εκεί στοχοποιείται ως επονίτισσα. Σε έναν έλεγχο της Αστυνομίας κρατείται η ταυτότητά της και της ζητείται να την παραλάβει στο τμήμα. Εκείνη φεύγει παράνομα από το νησί, καταλήγει στην Αθήνα, όπου δίνει εξετάσεις και περνά στη Σχολή Καλών Τεχνών το 1946. Παρακολουθεί μαθήματα ζωγραφικής με δασκάλους τον Δ. Μπισκίνη και τον Π. Μαθιόπουλο. Η απώλεια της ταυτότητας κι η οικονομική αδυναμία της στερούσαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσει δική της στέγη. Τις πρώτες νύχτες κοιμούνταν κρυφά στο ατελιέ όπου εργαζόταν ένας συμφοιτητής της, εν συνεχεία στους χώρους όπου κατά καιρούς εργαζόταν, μέχρι που συνάντησε τυχαία τη Σούλα και τον Λέανδρο Τσιμένη, που ήταν ζωγράφοι και συμπατριώτες της από τη Θεσσαλονίκη και την φιλοξένησαν στο σπίτι τους. Εκεί γνωρίζει τον κεραμίστα Μιχάλη Δημητρίου και την κεραμίστρια γυναίκα του, Τούλα Μάρα, που την φιλοξένησαν με τη σειρά τους κι αυτοί. Η γνωριμία της με αυτό το ζευγάρι την έκανε να ασχοληθεί επαγγελματικά με την τέχνη της κεραμικής και τα επόμενα χρόνια εργάζεται σε διάφορα εργοστάσια κεραμικής. Η γνωριμία της με κεραμίστες φίλους, συναδέλφους και δασκάλους, όπως ο Μ. Αβραμίδης, ο Μ. Δημητρίου και η Γ. Περσάκη την έστρεψε σε αυτή την τέχνη, την οποία υπηρέτησε με αγάπη και γνώση. Ωστόσο δεν εγκατέλειψε τη ζωγραφική και κατά καιρούς λάμβανε μέρος σε ομαδικές εκθέσεις. Η ζωή της αποκτά κανονικούς ρυθμούς αλλά τα τραύματα της κατοχής και του εμφυλίου παραμένουν¹⁰⁷.

Λίγα χρόνια μετά, το 1951, θα παντρευτεί τον Μιχάλη Μιχαηλίδη και θα αποκτήσουν μία κόρη, την Άννη. Η Άννη γίνεται κι αυτή κεραμίστρια, κάνοντας σπουδές στο Λονδίνο. Το 1970 το ζευγάρι χωρίζει κι εκείνη από το 1971 μέχρι το 2011 συμπορεύεται προσωπικά κι επαγγελματικά με τον Ηλία Παππά. Ο έρωτας, όπως ομολογεί η ίδια, παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή της. Όταν στις 14 Φεβρουαρίου 2014 εγκαινιάστηκε στην Γκαλερί Έρση, στο Κολωνάκι, η τελευταία της έκθεση με τίτλο «Άσπρο, μαύρο», εκείνη δηλώνει: «Και περιμένω, αν η δουλειά μου αρέσει στον Άγιο των ερωτευμένων, να μου φέρει αυτόν που περιμένω ή αυτόν που με περιμένει. Έτσι θα νιώσω κάπως ευτυχισμένη και θα συνεχίσω να χαμογελώ με το χαμόγελο του έρωτα, μια και θα είμαι μόνο 18 χρονών»¹⁰⁸. Η Ελευθερία Δροσάκη

¹⁰⁷ Ε. Δροσάκη, *ό. π.*, σ. 72-158

¹⁰⁸ Γ. Παπανικολάου, *ό. π.*, σ. 64

πεθαίνει στις 2 Φεβρουαρίου 2015 σε ηλικία 88 ετών στο Μαρούσι, όπου ζούσε με την κόρη της Άννη και τον εγγονό της Άλκη.

3.2.1. Ταξίδι 70 χρόνων στον κόσμο της κεραμικής

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, το πρώτο διάστημα στην Αθήνα ήταν πολύ δύσκολο για τη Δροσάκη, καθώς μετά δυσκολίας εξασφάλιζε τροφή και στέγη. Στην Αθήνα, στη διάρκεια της παραμονής της κοντά στους κεραμίστες Μ. Δημητρίου και Γ. Μάρα, η Ε. Δροσάκη φτιάχνει τα πρώτα της κεραμικά. Οι τρεις τους προμηθεύουν τουριστικά καταστήματα στην οδό Σταδίου με κεραμικά πιάτα αλλά το επαγγελματικό τους εγχείρημα είχε άδοξο τέλος, καθώς το ζευγάρι Δημητρίου οδηγήθηκε στη φυλακή λόγω των αριστερών του φρονημάτων. Βρισκόμαστε ακόμη στην εποχή του εμφυλίου. Η Δροσάκη προσλαμβάνεται σε μια διαφημιστική εταιρεία, ενώ παράλληλα αποκτά και δικούς της πελάτες. Ζωγραφίζει μακέτες, γιγαντοαφίσες, κάρτες, ημερολόγια, επιγραφές, αμπαζούρ, κούκλες, βεντάλιες κτλ. Στο διάστημα αυτό στέγη της αποτελούν οι χώροι στους οποίους εργάζεται, μιας και η έλλειψη ταυτότητας και η κρίση στέγης στην Αθήνα δεν της επιτρέπουν την ενοικίαση δικού της χώρου. Έχει την τύχη στους χώρους που εργάζεται να γνωρίζει συναδέλφους που την βοηθούν να βιοπορίζεται. Ένας από αυτούς ήταν ο ζωγράφος Βαγγέλης Παναγιωτόπουλος, ο οποίος, αφού της έδειξε πώς να ζωγραφίζει κεραμικά βάζα, την συστήνει στο εργοστάσιο του Δεπάστα ως ειδικευμένη. Εκεί, με μεσολάβηση του Δεπάστα και του γαμπρού του, αστυνομικού στο επάγγελμα, αποκτά νέα ταυτότητα και επιτέλους μία δική της κατοικία στο Μαρούσι¹⁰⁹.

Από το εργοστάσιο η Δροσάκη παραιτείται, γιατί επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη για να δώσει εξετάσεις προκειμένου να πάρει το απολυτήριο Γυμνασίου (5.11.1948) και να το προσκομίσει στη Σχολή της. Με την επιστροφή της εργάζεται σε ένα εργοστάσιο κεραμικής στο Ν. Φάληρο, την «Κιουτάχεια», του οποίου ιδιοκτήτες ήταν πρόσφυγες καλλιτέχνες, ο Χ. Μακαμπτζής και ο Σ. Βέργος, και ζωγραφίζει μικρασιατικά πιάτα ιζνίκ. Η δυσκολία μετακίνησης στον χώρο εργασίας την οδηγεί σε παραίτηση και σε έναν νέο χώρο εργασίας, το εργοστάσιο του Αλάτση. Εκεί ζωγράφοι της Σχολής Καλών Τεχνών ζωγράφιζαν πορσελάνες, οι οποίες διακοσμούσαν με χρυσό, πλατίνα και με ρητινώδη λούστρα. Η ίδια αμείβεται

¹⁰⁹ Γ. Παπανικολάου, *ό. π.*, σ. 28-32

ικανοποιητικά λόγω της ποιότητας και ποσότητας του έργου της. Το 1951 παντρεύεται τον Μιχάλη Μιχαηλίδη, ο οποίος της προσφέρει ως γαμήλιο δώρο το πρώτο της καμίνι, το οποίο έχτισε στην αυλή της επιχείρησής του στη Ν. Ιωνία, όπου παρήγαγε χημικά προϊόντα. Μία έκρηξη στον χώρο καταστρέφει τα πάντα και προκαλεί σοβαρό τραυματισμό στον ίδιο. Μετά από διάφορες αλλαγές σε επαγγελματικό επίπεδο, το 1955 καταφέρνει να αποκτήσει δικό της κατάστημα στην οδό Βουλής και εργαστήριο με γερμανικό, ηλεκτρικό καμίνι στο Μαρούσι. Αποκτά καλούς πελάτες και συμμετέχει σε εκθέσεις κεραμικής¹¹⁰.

Το κατάστημα στην οδό Βουλής μεταφέρεται για ένα διάστημα στη Λιβαδειά. Τον χειμώνα εργάζεται στο εργαστήριό της στο Μαρούσι και ετοιμάζει κεραμικά για το κατάστημα που λειτουργεί κυρίως τους καλοκαιρινούς μήνες. Οι καλές πωλήσεις στο νέο κατάστημα της Λιβαδειάς της επιτρέπουν να ανοίξει ένα νέο κατάστημα στο Σύνταγμα, όπου το έργο της γνωρίζει μεγάλη επιτυχία. Τα κεραμικά της ταξιδεύουν σε όλον τον κόσμο και η ίδια συνεργάζεται με γνωστούς γλύπτες και κεραμίστες, όπως ο Β. Καπάνταης και ο Ι. Δελαβίνιας. Από το 1963 το ζευγάρι πραγματοποιεί ταξίδια. Φεύγει για τη Ζυρίχη, όπου δίνεται στην κεραμίστρια η δυνατότητα να παρακολουθήσει τις νέες τάσεις στην τέχνη της. Εκεί θα συνεργαστεί με τις κεραμίστριες Helen Grob και Anna Weiss. Επόμενος σταθμός η Ιταλία, όπου θα παρακολουθήσει τη διαδικασία των μεταλλικών λούστρων στο εργαστήριο του Marco Tadolini, καθηγητή της κεραμικής στη σχολή της Faenza. Μετά την επιστροφή τους ο σύζυγός της εργαζόταν στο κατάστημα του Συντάγματος, όπου συστεγαζόταν και η Τουριστική Εταιρεία του «Κένταυρος». Στα χρόνια που ακολουθούν η ίδια παρακολουθεί μαθήματα κοντά στη ζωγράφο και κεραμίστρια Γιάννα Περσάκη, καθώς την ενδιέφερε οτιδήποτε είχε σχέση με την τεχνολογία και τη χημεία της κεραμικής. Για τρία χρόνια γίνεται βοηθός της στη σχολή κεραμικής της ΧΕΝ. Το 1967 η έλευση της Χούντας έπληξε οικονομικά την εργασία τόσο του συζύγου της όσο και της ίδιας. Οι ακυρώσεις ξένων τουριστικών πρακτορείων και οι ανοιχτές οικονομικές υποχρεώσεις τους υποχρεώνουν να μετακομίσουν σε έναν νέο χώρο στο Μαρούσι, ο οποίος αποτελεί τη νέα τους κατοικία και επαγγελματική στέγη (εργαστήριο και εκθεσιακός χώρος) ταυτόχρονα¹¹¹.

¹¹⁰ Γ. Παπανικολάου, *ό. π.*, σ. 32-40

¹¹¹ Γ. Παπανικολάου, *ό. π.*, σ. 41-45

Όταν χωρίζει με τον σύζυγό της το 1970, πηγαίνει στη Ζυρίχη, όπου εργάζεται ως κεραμίστρια αλλά υποχρεώνεται να επιστρέψει για να φροντίσει τη μητέρα της, η οποία φεύγει μετά από τρία χρόνια από τη ζωή, νικημένη από τον καρκίνο. Το 1973, με συνέταιρο τον σύντροφό της Ηλία Παππά, κάνει μία νέα αρχή σε ένα νέο εργαστήριο στο Μαρούσι, εργάζεται σκληρά για επτά χρόνια και καταφέρνει να αγοράσει τον πρώτο δικό της χώρο στην Κηφισιά, που αποτελεί κατοικία, εργαστήριο και εκθετήριο. Εκεί θα ζει και θα εργάζεται τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής της.

3.2.2. Κατηγορίες έργων

Στα 70 χρόνια της καλλιτεχνικής της πορείας η Δροσάκη υπηρέτησε την κεραμική τέχνη με αγάπη, γνώση, και αφοσίωση. Η θεματολογία του έργου της διαμορφώνεται από διάφορους παράγοντες: πολιτιστική κληρονομιά, καταγωγή, μαθητεία κοντά σε εξαιρετικούς κεραμίστες, Έλληνες και ξένους, προσωπικά βιώματα. Ενδεικτικά, τα έργα της μπορούν να διακριθούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

- Νεολιθικά: *«Έφτιαξα τα προϊστορικά, αφού διάβασα την ιστορία των μακρινών παππούδων μας».*

- Μικρογλυπτική: Κυκλαδικά ειδώλια, μικρές σύγχρονες ανθρώπινες φιγούρες.

- Κεραμικά έργα με θέμα τη θάλασσα, όπως ψάρια, γοργόνες.

- Γεωμετρικά έργα: Εδώ τα έργα ακολουθούν τους κανόνες της γεωμετρικής τέχνης αλλά και τους σύγχρονους της κυβιστικής τέχνης, δηλαδή υπάρχουν γεωμετρικά μοτίβα, χρωματική ισορροπία στη σύνθεση των μορφών, διάσπαση και ανάλυση του θέματος. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκαν έργα όπως:

A. Πίνακες: α) «Αγρότες στον θερισμό»: στο επάνω μέρος οι αγρότες ξεκινούν για την εργασία, στη μέση του έργου υπάρχουν εικόνες της εργασίας τους και στο κάτω μέρος επιστρέφουν, β) «Μεγαλούπολη»: οι ανθρώπινες φιγούρες τοποθετούνται στη σειρά σε οριζόντιους ή κάθετους δρόμους, ασφυκτιούν ανάμεσα στα κτήρια, που αποτελούν τον λαβύρινθο που κατασκεύασε και κλείστηκε μέσα ο άνθρωπος, γ) «Κυψέλη 1» και «Κυψέλη 2»: πίνακες που εικονίζουν την άλογη τεχνολογική ανάπτυξη, της οποίας θύμα είναι ο άνθρωπος.

Β. Λάρνακες: α) Μεγάλη λάρνακα: και στις δύο πλευρές υπάρχουν σκηνές από γάμο, β) Μικρή λάρνακα: και στις δύο πλευρές υπάρχουν εικόνες αμαζόνων. Η ίδια γι' αυτό το έργο λέει: «Όταν έκανα ολική μαστεκτομή, ένιωσα σαν αμαζόνα και έφυγα κρυφά από το νοσοκομείο και ήρθα και το έφτιαξα»

Γ. Ανθρώπινες μορφές που ακολουθούν μια αφαιρετική νοοτροπία: «Θερισμός», «Αγρότης 1», «Αγρότης 2», «Τραγουδιστές».

- Κεραμικά γλυπτά: Αυτά τα έργα έχουν έντονη αφαιρετική νοοτροπία. Όταν κανείς τα βλέπει, νομίζει ότι είναι κάποιος σκληρός βράχος που η καλλιτέχνης τον δούλεψε επί τόπου, όπου η αμμοβολή από το ισχυρό μελτέμι του Αιγαίου έχει κάνει τραχιά τη λεία επιφάνειά του. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα έργα: «Ασκληπιάς», «Μάνα και κόρη», «Δήμητρα και Περσεφόνη», «Ο Μάης με τη γυναίκα του», «Φοιτητές», «Ο ξανθός Τρίτωνας και το ψάρι», «Ψάρι και Κρητικός Τρίτωνας».

- Έργα με την τεχνική των λούστρων.

- «Ατλαντίδα»: γίνεται ειδική αναφορά σε αυτό το έργο, καθώς, για να απεικονίσει η δημιουργός αυτή τη μυθική πολιτεία, χρησιμοποιεί, εκτός από τον ψηλό και τη φωτιά, τα οξειδία των μετάλλων που στο λιώσιμό τους από τη φωτιά φτιάχνουν χρωματισμούς που η δημιουργός έχει επιλέξει.

- «Οι Σμυρνιές»: η Δροσάκη χρησιμοποιεί για μοντέλο τη φωτογραφία της γιαγιάς της στη δεκαετία του '30. Στις Σμυρνιές πετυχαίνει τη στατική της στήλης, οι γυναικείες μορφές έχουν τα χέρια ενωμένα, κρατώντας ένα μαντήλι ή μια ομπρέλα και φορούν ένα μεγάλο καπέλο. Τα όμορφα, νεανικά πρόσωπα και η ενδυμασία τους προβάλλουν τη θηλυκότητα της Σμυρνιάς.

- Πιάτα: η ίδια έχει ως πρότυπο το παραδοσιακό, λαϊκό πιάτο του οικογενειακού φίλου και δασκάλου της, Μηνά Αβραμίδα. Συνεχίζει, επομένως, την παράδοση, ανοίγοντας ταυτόχρονα τον δρόμο για την ελληνική κεραμική.

- Ζωγραφική σε πλακάκι: κεραμικές τοιχογραφίες και πίνακες με κεραμικό πλακάκι. Χαρακτηριστικά έργα: «Βάδισμα», «Κοπέλες με σταφύλι», «Κοπέλες με ελιά, μήλο και περιστέρου», «Αντανακλάσεις»¹¹².

¹¹² Γ. Παπανικολάου, *ό. π.*, σ. 72-199

3.2.3. Εκθέσεις - Διακρίσεις

Η Ελευθερία Δροσάκη τιμήθηκε για το έργο της, καθώς βραβεύτηκε επανειλημμένα από το Υπουργείο Πολιτισμού και έλαβε τιμητική σύνταξη από το ίδιο Υπουργείο. Από το 1960 μέχρι το τέλος της ζωής της παρουσίασε τα έργα της σε τουλάχιστον 40 Πανελλήνιες Καλλιτεχνικές Εκθέσεις Κεραμικής και σε πολλές άλλες στο εξωτερικό. Οργάνωσε επίσης δύο ατομικές εκθέσεις ζωγραφικής και συμμετείχε σε ομαδικές¹¹³. Η πρώτη ατομική έκθεση ζωγραφικής έγινε το 1951 στο Ζάππειο Μέγαρο και η δεύτερη εξήντα τρία χρόνια μετά, το Φεβρουάριο του 2014, στην Γκαλερί Έρση στο Κολωνάκι με τίτλο «Άσπρο – Μαύρο». Εικόνες των εγκαινίων της έκθεσης, παρουσία της καλλιτέχιδος, προβάλλονται στην ταινία «Ελευθερία Δροσάκη 14 Φεβρουαρίου 1914», η οποία πήρε το 3^ο βραβείο στο 9^ο Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Χαλκίδας¹¹⁴.

3.2.4. Συγγραφικό έργο

Το συγγραφικό έργο της Δροσάκη έχει εξίσου ενδιαφέρον. Το αυτοβιογραφικό βιβλίο της με τίτλο «Εν Θεσσαλονίκη...από τον πόλεμο, την κατοχή και την αντίσταση» (1985) είναι μια προσπάθεια να δώσει μια εικόνα των παιδικών της χρόνων στα χρόνια της κατοχής, της αντιστασιακής της δράσης και του κεραμικού της έργου. Τοποθέτησε τα προσωπικά της βιώματα στο ιστορικό πλαίσιο εκείνης της εποχής¹¹⁵. Το βιβλίο αυτό μπήκε στη βιβλιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, διδάχτηκε από τον Αντώνη Λιάκο στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ και διαβάστηκε σε συνέχειες από το ραδιόφωνο της ΕΡΤ το 1985. Το επόμενο βιβλίο της με τίτλο «Το μέγα συμβάν του δάσους - μαρτυρία ενός πιθήκου» (2001) είναι ένα παιδικό παραμύθι που έγραψε και εικονογράφησε, το οποίο πήρε το πρώτο βραβείο εικονογράφησης παιδικού βιβλίου. Το τρίτο στη σειρά βιβλίο είναι το «Πού πας χωρίς σακάκι;» (2002). Σε αυτό μεταφέρει διηγήσεις του Ηλία Παππά και των γονιών του, που περιγράφουν τα δύσκολα χρόνια του εμφυλίου στα θεσσαλικά Άγραφα και τη ζωή τους ως μετανάστες στα ανθρακωρυχεία της

¹¹³ Ανυπόγραφο άρθρο, «2^ο τριήμερο 2-3-4 Νοεμβρίου: Κεραμική και Μουσική», στην ιστοσελίδα: *Πανελλήνια Ένωση Κεραμιστών και Αγγειοπλαστών*, 6.11.2012, διαθέσιμο στο: http://enosi-keramiston-aggeioplaston.blogspot.com/2012/11/2-2-3-4_6.html, ημερομηνία προσπέλασης 6.4.2021

¹¹⁴ Αγίς films, «Ελευθερία Δροσάκη. 14 Φεβρουαρίου 2014», στην ιστοσελίδα: *ΑΓΙΣ*, 14.2.2014, διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=w8Mmg4soDuw>, ημερομηνία προσπέλασης 7.4.2021

¹¹⁵ Ε. Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 6

Γερμανίας. Το 2005 κυκλοφορεί η ποιητική της συλλογή με τον τίτλο «Καταδύσεις»¹¹⁶.

Η Ε. Δροσάκη υπηρέτησε για εβδομήντα σχεδόν χρόνια την τέχνη της κεραμικής, αγαπώντας την και υπηρετώντας την πιστά. Τόσο η προσωπική όσο κι η επαγγελματική της ζωή δείχνουν το πάθος της για ζωή, την αγωνιστικότητα, τον δυναμισμό και την ατσαλένια θέλησή της να επιβιώσει κάτω από αντίξοες συνθήκες. Τα δύσκολα και συνάμα περιπετειώδη νεανικά της χρόνια, λόγω κατοχής και αντιστασιακής δράσης, και η εικαστική της διαδρομή δείχνουν έναν άνθρωπο που ακολουθεί τον δρόμο της καρδιάς και αγαπάει βαθιά τον συνάνθρωπο. Η σχέση της με την τέχνη και τον χρόνο εκφράζεται πολύ χαρακτηριστικά στα λόγια της: *«Και επειδή την αγαπώ πολύ αυτή τη δουλειά δεν φοβάμαι πλέον να φτάσω μέχρι τα 100. Αν τα καταφέρω όμως, σας προσκαλώ από τώρα να έρθετε αυτή τη μέρα 30/11/2027 στο εργαστήριό μου που θα δουλεύω, να γιορτάσουμε τα γενέθλιά μου μαζί. Και μην τρομάζετε με το νούμερο 100 και νομίζετε ότι θα αντικρίσετε μια ανήμπορη, ηλικιακή γιαγιά, γιατί εγώ τότε θα είμαι ένα ηλικιωμένο κοριτσάκι μόλις 100 χρονών κι αυτό επειδή έχω διαγράψει όλες τις κακές μνήμες από τη ζωή μου, με τις αγωνίες και τις ταλαιπωρίες που τις θεωρώ πλέον ένα δυσάρεστο βάρβαρο παρελθόν»*¹¹⁷. Το 2027 μπορεί η Ελευθερία Δροσάκη να μην βρίσκεται στο εργαστήριό της, αλλά φρόντισε να είναι παρούσα μέσω του πολύπτυχου έργου της, κεραμικού, ζωγραφικού και συγγραφικού.

---

¹¹⁶ Γ. Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 61

¹¹⁷ Γ. Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 70

Δ' Κεφάλαιο

Φωτογραφία: «Όταν γνώρισα την Ελλάδα και είδα τις τόσες ομορφιές της, σε κάθε μου βήμα έβλεπα και έναν πίνακα μπροστά μου», Nelly's

4.1. Η ζωή της Νέλλης Σεραϊδάρη (1899 – 1998)

Η Νέλλη Σεραϊδάρη -το γένος Σουγιουλτζόγλου- γεννήθηκε στο Αϊδίνι της Μ. Ασίας, στις 23 Νοεμβρίου 1899. Ο πατέρας της, Χρήστος, ήταν γεννημένος εκεί και η μητέρα της, η Μάρθα Αβαγιανού, καταγόταν από τη Μυτιλήνη. Εκτός από την πρωτότοκη Νέλλη, το ζευγάρι είχε αποκτήσει τρία ακόμη παιδιά, δύο κορίτσια, τη Μάρω και την Άντα, και ένα αγόρι, τον Νίκο. Η οικογένεια ήταν εύπορη, καθώς ο Χρήστος Σουγιουλτζόγλου ασχολούνταν με το γενικό εμπόριο και είχε μεγάλη κτηματική περιουσία. Από το 1906 έως το 1912 η Νέλλη φοίτησε στο γαλλικό σχολείο των καλογραιών, «Soeurs de Charite», στο Αϊδίνι. Παράλληλα μάθαινε ελληνικά στο σπίτι. Για δασκάλους της είχε Αθηναίους καθηγητές, που ήταν ταυτόχρονα και διευθυντές του Αρρεναγωγείου της πόλης. Το ίδιο γινόταν και με την εκμάθηση των ξένων γλωσσών, εκτός της γαλλικής που τη διδασκόταν στο σχολείο. Την περίοδο 1912 - 1917 ήταν εσώκλειστη στο «Ομήρειο Παρθεναγωγείο» της Σμύρνης. Μετά την αποφοίτησή της επέστρεψε στο Αϊδίνι, όπου βίωσε την πιο δραματική εμπειρία του βίου της, τη σφαγή του Αϊδινίου¹¹⁸.

Στις 14 Μαΐου του 1919, λίγες μέρες μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, το 4^ο Σύνταγμα πεζικού είχε καταλάβει το Αϊδίνι. Μάλιστα η οικογένεια Σουγιουλτζόγλου φιλοξενούσε δύο Έλληνες αξιωματικούς στο σπίτι της. Τις μέρες αυτές ξέσπασε το κακό. Οι Τσέτες είχαν αντεπιτεθεί και έφθασαν στην πόλη στις 15 Ιουνίου 1919. Η ίδια περιγράφει το σκηνικό της καταστροφής με γλαφυρό τρόπο: «Οι Τσέτες –ο άτακτος στρατός- προχωρούσαν ακάθεκτοι και είχαν γρήγορα φτάσει στα σύνορα της πόλης. Έβαλαν αμέσως φωτιές στις ελληνικές συνοικίες, και ο κόσμος ξεχύθηκε σαν τρελός στους δρόμους. Το σπίτι μας, όπως είπα, το θεωρούσαν ασφαλές, και μας ήρθαν πολλοί συγγενείς, φίλοι και γνωστοί για να σωθούν...Στο μεταξύ η φωτιά φούντωνε, οι κανονιές και οι τουφεκιές πλησίαζαν, και ακούγονταν φωνές και θρήνοι από παντού»¹¹⁹. Ο πατέρας της Νέλλης ήταν ο μόνος προύχοντας του Αϊδινίου που έμεινε ζωντανός μαζί με την οικογένειά του λόγω των

¹¹⁸ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's Σύγχρονοι Έλληνες Εικαστικοί*, Αθήνα 2009, σ. 25-26, στο εξής βλ. Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*

¹¹⁹ Ε. Χ. Κάσδαγλης, *Nelly's Αυτοπροσωπογραφία*, Αθήνα 1989, σ. 30-31

καλών σχέσεων που διατηρούσε με τους Τούρκους της πόλης. Δύο μέρες μετά το 4^ο Σύνταγμα ανακατέλαβε το Αϊδίνι. Δεν ήταν δυνατό όμως να ζήσουν πια εκεί και εγκαταστάθηκαν στη Σμύρνη τον Σεπτέμβριο του 1919. Τότε ήταν που η Νέλλη κατάφερε να πείσει τον πατέρα της να την στείλει στο εξωτερικό για να ξεκινήσει σπουδές στη ζωγραφική και στο πιάνο. Έτσι βρέθηκε στη Δρέσδη μαζί με τον αδελφό της Νίκο¹²⁰.

Στη Δρέσδη κηδεμόνας των αδελφών ήταν ο επίτιμος πρόξενος της Ελλάδας εκεί, Ιωάννης Μίλλερ. Μετά από σύστασή του η Νέλλη γράφτηκε στη σχολή ζωγραφικής του Simonson Castelli, ενώ παράλληλα παρακολουθούσε εκθέσεις ζωγραφικής και φωτογραφίας. Όταν πληροφορήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1922 την καταστροφή της Σμύρνης, η Νέλλη αποφάσισε να σπουδάσει φωτογραφία προκειμένου αυτή η καλλιτεχνική ενασχόληση να της εξασφαλίσει μελλοντικά ένα εισόδημα. Ο Ιωάννης Μίλλερ της συστήνει δύο κορυφαίους φωτογράφους της εποχής, τον Hugo Erfurth και τον Franz Fiedler. Για έναν τουλάχιστον χρόνο η Νέλλη παρακολουθούσε μαθήματα κοντά στον Erfurth, από τον οποίο και διδάχτηκε σημαντικά μυστικά της φωτογραφίας, ιδιαίτερα στους φωτισμούς και στον σκοτεινό θάλαμο. Παρόλα αυτά η Νέλλη ήταν γοητευμένη από τον Fiedler¹²¹. Η ίδια λέει γι' αυτόν: *«Ήτανε πιο νέος και καταπιανότανε με καινούριες ιδέες, και προπαντός μοντέρνες...Και ο Fiedler, βλέποντας το ζήλο και το ταλέντο μου, εμένα ήθελε βοηθήσει κάθε καλλιτεχνική δουλειά που του παρουσιαζόταν»*¹²². Ο Fiedler συχνά φωτογράφιζε χορεύτριες, ιδιαίτερα της Σχολής της Mary Wiegman, και μερικές δέχονταν να ποζάρουν γυμνές. Η Νέλλη με την άδεια του καθηγητή της ζήτησε από δύο χορεύτριες της Σχολής να τις φωτογραφίσει στο ύπαιθρο της σαξονικής Ελβετίας. Έξι από αυτές τις φωτογραφίες, με προτροπή του Fiedler, δημοσιεύτηκαν σε ένα βιβλίο μαζί με γυμνά άλλων φωτογράφων¹²³. Σύμφωνα με δημοσίευμα του περιοδικού «Εικονογραφημένη της Ελλάδος», η εφημερίδα Dresdner Neuste Nachrichten της Δρέσδης κρίνει με πολύ ευνοϊκά σχόλια τη δουλειά της¹²⁴. Στη Δρέσδη θα γνωρίσει και τον μελλοντικό σύζυγό της, τον Άγγελο Σεραϊδάρη. Τον Δεκέμβριο του 1923 η Νέλλη αποφοιτά από τη Σχολή με άριστα και στα τέλη του

¹²⁰ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 29

¹²¹ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 36-38

¹²² Ε. Χ. Κάσδαγλης, *ό. π.*, σ. 52-53

¹²³ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 39

¹²⁴ Ανυπόγραφο άρθρο, «Φωτογραφίαi Δ^{δoς} Έλλης Σουγιουλτζόγλου», στο: *Η Εικονογραφημένη της Ελλάδος*, τχ. 2 (1925), σ. 17, στο εξής βλ. *ΕτΕ*

1824 έρχεται στην Ελλάδα για να εγκατασταθεί μόνιμα και ανοίγει το μικρό ατελιέ της στην οδό Ερμού. Σύντομα κατόρθωσε να γίνει γνωστή στην υψηλή κοινωνία της Αθήνας. Τον Αύγουστο του 1939 ταξιδεύει στην Αμερική για να επισκεφθεί την Παγκόσμια Έκθεση της Νέας Υόρκης, καθώς το Υπουργείο Τουρισμού της είχε αναθέσει τη φωτογραφική εργασία για τη διακόσμηση του ελληνικού περιπτέρου. Η κήρυξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα την βρει εκεί και η ίδια αρνείται να επιστρέψει, τρομοκρατημένη στην ιδέα ότι θα μπορούσε να βρεθεί σε εμπόλεμη περιοχή και να νιώσει ξανά τη φρίκη του πολέμου. Επιστρέφει στην Ελλάδα το 1966 και θα παραμείνει έως το τέλος της ζωής της, στις 17 Αυγούστου 1998¹²⁵.

4.1.1. Χρονολογική – Θεματική διάκριση του έργου

- Στο ατελιέ της, στην οδό Ερμού (1925)

Με την επιστροφή της στην Αθήνα η Νέλλη θα γίνει πρωτοπόρος μιας νέας φωτογραφικής αντίληψης. Κάνει χρήση καινούριων τεχνικών για την Ελλάδα και απορρίπτει τη συμβατική φωτογραφία ανθρώπων που ποζάρουν με το στερεότυπο χαμόγελό τους και την άκαμπτη στάση. Αποζητά την κίνηση και την εκφραστικότητα σε όλα τα φωτογραφικά θέματα, όπως στο πορτρέτο, στους προσφυγικούς συνοικισμούς, στο γυμνό και στο τοπίο της ελληνικής υπαίθρου¹²⁶. Ήταν τελειομανής στη δουλειά της, ήθελε να εργάζεται με τις πιο σύγχρονες και ακριβές φωτογραφικές μηχανές (Leica, Contax, Rolleiflex) και τον ανάλογο εξοπλισμό του σκοτεινού θαλάμου και του στούντιο¹²⁷.

Στο μικρό στούντιό της, στην οδό Ερμού, σύντομα το έργο της έγινε γνωστό. Εκεί φωτογραφήθηκαν γνωστές αθηναϊκές οικογένειες (Μπενάκη, Ζαλοκώστα, Στάικου, Παπαστράτου, Ρετσίνα κ.α.), πολιτικοί (Βενιζέλος, Κουντουριώτης, Τσιριμώκος) ηθοποιοί (Παξινού, Κοτοπούλη, Βεάκης) ποιητές και συγγραφείς (Παλαμάς, Καμπούρογλου). Εκεί φιλοξενήθηκαν οι πρώτες της εκθέσεις, οι οποίες περιλάμβαναν πορτρέτα των πελατών της, φωτογραφίες αρχαίων μνημείων και αγαλμάτων από τα μουσεία, φωτογραφίες ανθρώπων και τόπων της υπαίθρου. Αξίζει να γίνει ξεχωριστή αναφορά σε δύο χαρακτηριστικές εκθέσεις της. Η πρώτη με το όνομα «Προσφυγικοί καημοί» την συγκινούσε βαθιά, γιατί ταύτιζε τη μοίρα των

¹²⁵ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 117-133

¹²⁶ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας*, Αθήνα 1995, σ. 167, στο εξής βλ. Α. Ξ. Ξανθάκης, *Ιστορία ε.φ.*

¹²⁷ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 49

προσφύγων με τη δική της και βίωσε το δράμα τους μέσα από τις προσωπικές της εμπειρίες. Οι φωτογραφίες έγιναν κατόπιν παραγγελίας της αμερικανικής οργάνωσης αρωγής «Near East»¹²⁸. Το περιοδικό «Η εικονογραφημένη της Ελλάδος» γράφει γι' αυτήν την έκθεση: «Οι δημοσιευόμενοι εις άλλην σελίδα φωτογραφικοί πίνακες υπό τον τίτλο “Προσφυγικός Κόσμος” είναι και αυτοί εκ των χαρακτηριστικών έργων της Δ^{δος} Nelly's, παραγγεληθέντες παρά της “American Women's Hospitals” της Νέας Υόρκης, η οποία δι' επιστολής της εξέφρασεν τον θαυμασμόν της προς την Ελληνίδα καλλιτέχνηδα»¹²⁹.

Η άλλη έκθεση περιλάμβανε εξήντα πέντε εικόνες με θέμα την παλιά Αθήνα, δηλαδή εικόνες από τον ιερό βράχο της Ακρόπολης, την Πλάκα και τα Αναφιώτικα. Από την Ακρόπολη αντίκρισε για πρώτη φορά τα μικρά, μισοερειπωμένα σπίτια της Παλαιάς Πόλης, στη βόρεια πλευρά του Ιερού Βράχου, τα ελικοειδή δρομάκια, τους τρούλους των βυζαντινών εκκλησιών δίπλα στα απομεινάρια της αρχαιότητας αλλά και στα μνημεία της τουρκοκρατίας. Τα σχόλια του Τύπου ήταν ενθουσιώδη και οι αρθρογράφοι της εποχής, με την ευκαιρία αυτή, δεν παρέλειψαν να θίξουν το μόνιμο δίλημμα αν η φωτογραφία μπορεί να θεωρηθεί Τέχνη. Γράφει ο Σπύρος Μελάς στο *Ελεύθερο Βήμα*: «Αν αμφιβάλλετε, πεταχτείτε ως την οδό Ερμού, ως την έκθεση της Νέλλης. Θα ιδήτε περί τα εξήντα κομμάτια, εξήντα φωτογραφίας πίνακας, αληθινά έργα μιας Τέχνης η οποία μπορεί να διεκδικήσει τη θέση της μεταξύ των Καλών»¹³⁰. Η ίδια ήθελε στο τέλος να δημιουργηθεί ένα λεύκωμα που θα αναλάμβανε να εκδώσει το Υπουργείο Τουρισμού. Όταν έμαθε την πρόθεσή της ο Δημήτριος Καμπούρογλου, της πρότεινε να τη συνοδεύει και να της υποδεικνύει τα πιο ενδιαφέροντα θέματα για φωτογράφιση. Επίσης ήθελε να της γράψει το εισαγωγικό κείμενο του λευκώματος. Δυστυχώς το λεύκωμα δεν εκδόθηκε τότε και χρειάστηκε να περάσουν εξήντα εννέα χρόνια (1996) για να εκδοθεί με τον τίτλο «Νέλλης: η παλαιά πόλις των Αθηνών»¹³¹.

- Η πρώτη περιοδεία (1927)

Το 1927 η Νέλλη ξεκίνησε την πρώτη της περιοδεία στην Ελλάδα. Άρχισε από το Άργος και μετά πήγε στο Ναύπλιο. Εντυπωσιασμένη από την πανοραμική θέα του Παλαμηδίου δηλώνει ότι στάθηκε αδύνατο να φωτογραφίσει το κελί του Γέρου

¹²⁸ Ε. Χ. Κάσδαγλης, *ό.π.*, σ. 79-80

¹²⁹ *ΕτΕ*, τχ. 2, (1925), σ. 17

¹³⁰ Φ. Κωνσταντίνου, «Η παλιά Αθήνα σε λεύκωμα», στην: *Καθημερινή (Επτά Ημέρες)*, αρ. φ. 23.309, 30.6.1996, σ. 22

¹³¹ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 58

του Μωριά λόγω αντικειμενικών δυσκολιών. Από το Ναύπλιο πήγε στην Τρίπολη και άντλησε αρκετό φωτογραφικό υλικό με θέμα ανθρώπους και τοπία. Εν συνεχεία επισκέφτηκε τη Σπάρτη, φωτογράφησε ενδιαφέροντα μέρη και κυρίως τον επιβλητικό Ταύγετο που της προξένησε δέος. Επόμενός της σταθμός ο Μιστράς, του οποίου τα τοπία και μνημεία απαθανάτισε, εκπληρώνοντας ένα από τα όνειρά της. Οι δυσκολίες της περιόδου της, που είχαν να κάνουν κυρίως με τις άθλιες συνθήκες διαμονής, την έκαναν να τολμήσει μετά από πολύ καιρό το επόμενο της ταξίδι εκτός Αθηνών. Αυτό ήταν στην Κρήτη, όπου συγκέντρωσε πλούσιο φωτογραφικό υλικό¹³².

• Η φωτογράφιση της Mona Raína και της Nikolska στην Ακρόπολη (1927)

Οι σειρές φωτογραφιών της Νέλλης με τις γυμνές ή ημίγυμνες χορεύτριες στην Ακρόπολη μπορούν να θεωρηθούν από τα τολμηρότερα καλλιτεχνικά έργα της περιόδου του Μεσοπολέμου. Η Νέλλη έφερνε στον Παρθενώνα την εμπειρία της από τις φωτογραφίες γυμνών χορευτριών στο ατελιέ και στο ύπαιθρο στη Δρέσδη, στο πλαίσιο της μαθητείας της κοντά στον δάσκαλό της Franz Fiedler¹³³. Όλα ξεκίνησαν, όταν ήρθε στην Αθήνα η Mona Raína, η πρίμα μπαλαρίνα της Opera Comique του Παρισιού. Η Νέλλη την παρακολούθησε σε μία παράσταση, εντυπωσιάστηκε από τις κινήσεις του σώματός της, τον χορό της και της πρότεινε να την φωτογραφίσει στο στούντιό της. Εκείνη δέχτηκε αλλά η στενότητα του χώρου δεν επέτρεψε ευχέρεια χορευτικών κινήσεων και το αποτέλεσμα δεν ικανοποίησε τη φωτογράφο. Έτσι η Νέλλη είχε την ιδέα να την φωτογραφίσει και στην Ακρόπολη. Η Νέλλη ζήτησε τη συνδρομή του πατέρα της, ο οποίος γνώριζε τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα, που ήταν Διευθυντής της Αρχαιολογίας του Υπουργείου Παιδείας, και έτσι πήρε τη σχετική άδεια. Στην Ακρόπολη, όταν η Mona Raína άλλαξε στο δωμάτιο του φύλακα, η Νέλλη είδε γυμνό το σώμα της και εντυπωσιάστηκε. Σε συνέντευξή της περιγράφει αυτή τη σκηνή ως εξής: «*Είδα το σώμα της γυμνό και έπεφτε ένας ήλιος επάνω της και φώτιζε το σώμα της τόσο ωραία... Αμέσως της είπα: “Αχ μαντάμ τι ωραίο σώμα έχετε, πώς θα ήθελα να σας φωτογραφίσω γυμνή μέσα σ’ αυτό το περιβάλλον”*»¹³⁴.

Οι φωτογραφίες ήταν πράγματι αριστοτεχνικές. Οι δωρικοί κίονες, που πλαισιώνουν συμμετρικά την ισορροπημένη, γεωμετρική κίνηση της νεαρής

¹³² Ε. Χ. Κάσδαγλης, *ό. π.*, σ. 92-99

¹³³ Ε. Μαθιόπουλος, «Εκδοχές του ελληνικού νεωτερισμού Η φωτογραφία», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. 2 (2003), σ. 442-443, στο εξής βλ. *ΙτΕ*

¹³⁴ Γ. Σγουράκης, Η. Σγουράκη, «Μονόγραμμα Έλλη Σεραϊδάρη (Nelly's)», στην ιστοσελίδα: *EPT*, 1994, διαθέσιμο στο: <https://archive.ert.gr/6643/>, ημερομηνία προσπέλασης 24.3.2021

χορεύτριας σε ένα ανοικτό, φωτεινό φόντο του ουρανού, συνθέτουν μια εικόνα που φέρνει έντονες κλασικές μνήμες και συμβολικές τάσεις¹³⁵. Μετά την εκτύπωση η Νέλλη δίνει στην Ραίνα αντίτυπα των φωτογραφιών με την παράκληση να μη δημοσιευτούν. Όμως το περιοδικό *Illustration de Paris* δημοσιεύει τις φωτογραφίες και προκαλείται σάλος στην Ελλάδα. Ο ελληνικός Τύπος χαρακτηρίζει αυτή την ενέργεια βεβήλωση του ιερού χώρου της Ακρόπολης¹³⁶. Σε αυτή τη θύελλα αντιδράσεων υποστηρικτής της υπήρξε ο Παύλος Νιρβάνας, ο οποίος στην εφημερίδα *Εστία*, σε ένα άρθρο του με τίτλο «Βεβήλωσις», γράφει μεταξύ άλλων: «Και όμως, οι κύριοι του Συμβουλίου των Ξένων και Εκθέσεων διαμαρτύρονται, διότι άνθισε μίαν στιγμήν το σεμνόν άνθος της γυμνότητος εκεί όπου ετιμώντο οι θεοί, χωρίς καν να λάβουν τον κόπον να ερωτήσουν τους θεούς αν τους εξυνοφάνη το πράγμα. Αυτά είναι τα παράξενα. Μία σκονισμένη ρεντιγκότα νομίζει ότι είναι πλέον ευχάριστη εις τους θεούς από ένα γυμνόν σώμα γυναικός. Και όμως, ζώμεν εις τον τόπον, όπου οι θεοί εξακολουθούν, και μαρμάρινοι ακόμη, να μη μας κρύβουν απολύτως τίποτε». Η παρέμβασή του ήταν καθοριστική για την αλλαγή του κλίματος. Ακολούθησαν φωτογραφίσεις ημίγυμων χορευτριών, όπως αυτή της Ουγγαρέζας χορεύτριας Νίκολσκα. Η φωτογραφική λήψη του άλματος της Νίκολσκα, η οποία φαίνεται σαν να αιωρείται μέσα στον ναό, ήταν, κατά την Νέλλη, μία από τις ωραιότερες φωτογραφίες της καριέρας της¹³⁷.

- Δελφικές Εορτές (1927, 1930)

Η Νέλλη συνεργάζεται με τον Άγγελο και την Εύα Σικελιανού και φωτογραφίζει τις πρώτες Δελφικές Εορτές, το 1927, και κατ' αποκλειστικότητα τις δεύτερες (1930). Το 1927 την επισκέφθηκε η Εύα Σικελιανού και της ζήτησε να φωτογραφίσει τον γυναικείο χορό, τις Ωκεανίδες, της παράστασης *Προμηθεύς Δεσμώτης* στο στούντιό της. Η φωτογράφος εντυπωσιάστηκε από την ενδυμασία των ηθοποιών, τα οποία σχεδίασε και ύφανε στο μεγαλύτερο μέρος τους η ίδια η Εύα Σικελιανού. Το 1930, όταν επαναλήφθηκαν οι Δελφικές Εορτές, με τη μεσολάβηση της Πηνελόπης Δέλτα, ανατέθηκε στη Νέλλη, κατ' αποκλειστικότητα, η φωτογράφιση των Εορτών. Πριν από τις Εορτές φωτογραφήθηκαν οι ηθοποιοί με τα κοστούμια τους στο στούντιό της και εν συνεχεία η Νέλλη φωτογράφησε τις πρόβες

¹³⁵ *ΙτΕ.*, τ. 2 (2003) σ. 443

¹³⁶ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Ιστορία ε.φ.*, σ. 169

¹³⁷ Ε. Χ. Κάσδαγλης, *ό. π.*, σ. 104

και βέβαια τις τελικές παραστάσεις, οι οποίες είχαν μεγάλη επιτυχία και μεγάλη προσέλευση κοινού. Η περιγραφή των όσων βίωνε εκείνο το διάστημα της πολυήμερης παραμονής της στους Δελφούς δείχνει τον ενθουσιασμό της από αυτή την εμπειρία: *«Το μεγαλειώδες τοπίο των Δελφών, η ατμόσφαιρά του, οι Φαιδριάδες, οι αετοί τους, η συνεχής επαφή με τον ωραίο κόσμο αυτών που έπαιρναν μέρος στις γιορτές, η μεγάλη Εύα που έμοιαζε σαν ιέρεια ανάμεσά τους και οδηγούσε και δίδασκε το χορό και τους ηθοποιούς στα αρχαία και ιερά μέρη, κάθε μέρα τη ζούσαμε σαν σε όνειρο. Πότε πότε ερχόταν και ο Άγγελος Σικελιανός και γινόταν ένα με το σύνολο»*¹³⁸.

• Συνεργασία με το Υπουργείο Τουρισμού (1936)

Λίγο μετά το πραξικόπημα του Ιωάννη Μεταξά το 1936, το Υπουργείο Τύπου και Τουρισμού ανέλαβε ο δημοσιογράφος Θεολόγος Νικολούδης, ο οποίος επιθυμούσε να προβληθεί η χώρα στο εξωτερικό. Στο πλαίσιο αυτό ανέθεσε στη Νέλλη να περιοδεύει κατά διαστήματα σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας και να φωτογραφίζει τα αξιοθέατα και τους θησαυρούς της. Οι φωτογραφίες αυτές θα δημοσιεύονταν στα περιοδικά και στα λευκώματα που η χώρα θα εξέδιδε κάθε τρεις μήνες σε τρεις γλώσσες (γαλλικά, αγγλικά και γερμανικά) και θα τα έστελνε στο εξωτερικό. Η Νέλλη ταξίδεψε σε διάφορα μέρη της χώρας και συγκέντρωσε αρκετό υλικό για τα περιοδικά¹³⁹.

Η ίδια στην περιγραφή των ταξιδιών της στην «Αυτοπροσωπογραφία» της στέκεται σε δύο σταθμούς της περιοδείας της, στην Ήπειρο και στην Κρήτη. Όταν ο Υπουργός της ζήτησε να πάει για φωτογράφιση στην Ήπειρο, βρισκόταν στον τρίτο μήνα της εγκυμοσύνης της αλλά δεν τόλμησε να του μιλήσει για την κατάστασή της. Η δύσκολη μετακίνηση σε δύσβατες περιοχές (Μέτσοβο, Δελβινάκι) κι ο υψηλός πυρετός με την άφιξή της στην Αθήνα οδήγησαν σε μία ατυχή εγκυμοσύνη, τη δεύτερη κατά σειρά. Και στις δύο εγκυμοσύνες της η Νέλλη εργαζόταν κάτω από αντίξοες συνθήκες. Η ίδια για τη δεύτερη επώδυνη εμπειρία της λέει: *«Έχασα πάλι το παιδί. Τι φοβερή ιστορία! Και πόσες δυσάρεστες συνέπειες δεν είχε για μένα! Σ' αυτό έφταιγα αποκλειστικά εγώ, γιατί από την αρχή έπρεπε να φανερώσω στον Υπουργό την κατάσταση μου και ν' ακούσω τη μαμά που ήξερε και με συμβούλευε. Και το χειρότερο,*

¹³⁸ Ε. Χ. Κάσδαγλης, *ό. π.*, σ. 113-114

¹³⁹ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 79

αμήφησα και την προειδοποίηση του πυρετού, μόνο και μόνο για μια υποχρέωση που είχα αναλάβει και δεν ήθελα να την αθετήσω. Την πλήρωσα πολύ πολύ ακριβά»¹⁴⁰.

Το καλοκαίρι του 1937 η Νέλλη πήγε ξανά στην Κρήτη, αυτή τη φορά μαζί με τον συζυγό της Άγγελο, ο οποίος την συνόδευε πάντα στα επαγγελματικά της ταξίδια. Ξεκίνησαν το ταξίδι τους από το Ηράκλειο στη διάρκεια του καλοκαιριού και πολλές φωτογραφικές της λήψεις σχετίζονταν με τον τρύγο και τον θερισμό. Συνέχισε την περιήγησή της στα Σφακιά, όπου της έκαναν μεγάλη εντύπωση οι αρρενωπές όψεις των νέων και οι γραφικές φηγούρες των ηλικιωμένων. Πολλοί απ' αυτούς της θύμισαν αρχαία αγάλματα του Μουσείου της Ακρόπολης. Το ταξίδι της συνεχίστηκε με τα μουλάρια στους πρόποδες των Λευκών Ορέων, όπου φωτογράφησε τα μητάτα κι άλλα παραδοσιακά θέματα. Κατόπιν επισκέφτηκε τα Χανιά, αλλά μια δυνατή καταιγίδα της στέρησε την ευκαιρία να διασχίσει το φαράγγι της Σαμαριάς και να επισκεφτεί την Αγία Ρούμελη. Γενικότερα από αυτό το ταξίδι στην Κρήτη η Νέλλη ενθουσιάστηκε από την ομορφιά τόσο του φυσικού τοπίου όσο και των κατοίκων της¹⁴¹.

- Ταξίδι στη Γερμανία (1937)

Τον Σεπτέμβριο του 1937 η Νέλλη ταξίδεψε με τον Άγγελο στη Γερμανία. Την ενδιέφεραν η έγχρωμη φωτογραφία και το τουριστικό κινηματογραφικό ντοκιμαντέρ. Είχε κατασκευάσει μάλιστα δύο λευκώματα ελληνικών αρχαιοτήτων που σκόπευε να προσφέρει στον Χίτλερ και στον Γκαίμπελς. Η ίδια μετέπειτα σχολιάζει αυτό το γεγονός ως εξής: *«Που να φανταστούμε εμείς τότε τι περίμενε την υφήλιο από τους δύο αυτούς μοιραίους ανθρώπους!»*. Με τη μεσολάβηση του εμπορικού ακολούθου της ελληνικής πρεσβείας συνάντησε τον Γκαίμπελς. Του άρεσε το λεύκωμα και μεσολάβησε προκειμένου η Νέλλη κι ο Άγγελος να επισκεφτούν την UFA, τη σημαντικότερη εταιρεία παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών στη Γερμανία, για να δουν τον τρόπο δημιουργίας των ντοκιμαντέρ. Η ξενάγηση από τον διευθυντή Ρίχτερ τους εντυπωσίασε.

Η παραμονή της στο Βερολίνο συνέπεσε με μία από τις επισκέψεις του Μουσολίνι στη Γερμανία. Με μεσολάβηση της πρεσβείας βρέθηκαν στις θέσεις των δημοσιογράφων στο Ολυμπιακό Στάδιο του Βερολίνου, όπου ακούστηκαν οι λόγοι των ηγετών και έγινε η στρατιωτική παρέλαση. Η Νέλλη κινηματογράφησε ορισμένα

¹⁴⁰ Ε. Χ. Κάσδαγλης, *ό.π.*, σ. 150-158

¹⁴¹ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 83

πλάνα από την εκδήλωση αυτή. Οι ταινίες της αυτές, καθώς και άλλες που είχαν τραβήξει από την προετοιμασία της επίσκεψης του Μουσολίνι, εξαφανίστηκαν από τις βαλίτσες της μέσα στο ξενοδοχείο όπου έμεναν. Η Νέλλη θεωρούσε ότι είχαν κλαπεί για να ελεγχθεί το περιεχόμενό τους από την Γκεστάπο. Άλλωστε, όταν επισκέφτηκε τον Fiedler, την ενημέρωσε για την επίσκεψη που είχε δεχτεί από ανθρώπους της Γκεστάπο, οι οποίοι ζητούσαν πληροφορίες για το ζευγάρι φωτογράφων¹⁴².

• Ταξίδι και παραμονή στην Αμερική (1939 – 1966)

Αν και η διάρκεια παραμονής της Νέλλης στην Αμερική ήταν μεγαλύτερη σε διάρκεια από την παραμονή της στη Δρέσδη και στην Ελλάδα, η καριέρα της δεν απογειώθηκε εκεί. Η βιβλιογραφία εστιάζει στο φωτογραφικό έργο κατά την παραμονή της στην Αθήνα και το παρουσιάζει ως το αποκορύφωμα της καριέρας της. Αντίθετα στην Αμερική έμεινε ανεπηρέαστη από τις νέες καλλιτεχνικές τάσεις του '50 και '60, όπως ο αφηρημένος εξπρεσιονισμός και η pop art, και το έργο της θεωρείται καταγραφικό και συμβατικό¹⁴³.

Αιτία του ταξιδιού ήταν η επιθυμία της να επισκεφτεί την Παγκόσμια Έκθεση της Νέας Υόρκης, καθώς το Υπουργείο Τουρισμού της είχε αναθέσει όλη τη φωτογραφική εργασία για τη διακόσμηση του ελληνικού περιπτέρου. Λόγω του δυσβάστακτου κόστους του ταξιδιού δεν θα εκπλήρωνε το όνειρό της, αν μια πλούσια Αμερικανίδα πελάτισσά της δεν κάλυπτε τα έξοδα της μετακίνησής τους. Η Νέλλη με τον σύζυγό της έφτασαν στη Νέα Υόρκη στις 22 Αυγούστου του 1939 και είχαν τουριστική βίβα παραμονής για είκοσι τρεις μόνο μέρες. Στον λίγο χρόνο που είχαν, επισκέφτηκαν καταστήματα της Kodak και του Saltzman και αγόρασαν διάφορα μηχανήματα υψηλής ποιότητας για το στούντιο με τον σκοτεινό θάλαμο. Η κήρυξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βρίσκει τη Νέλλη στην Αμερική, τρομοκρατημένη στην ιδέα να γυρίσει πίσω και να ξαναζήσει τη φρίκη του πολέμου. Έτσι παίρνουν τη δύσκολη απόφαση να μείνουν, προσπαθώντας να εξασφαλίσουν σε πρώτη φάση άδεια παραμονής κι έπειτα να βρουν τα μέσα να βιοπορίζονται. Με τη στήριξη Ελλήνων ομογενών τα κατάφεραν με αρκετές, βέβαια, αντιξοότητες¹⁴⁴.

Έτσι τα πρώτα χρόνια της εικοσιεπτάχρονης παραμονής τους είναι αρκετά δύσκολα από οικονομική άποψη. Ο σύζυγός της, ο φύλακας άγγελός της, πιανίστας

¹⁴² Ε. Χ. Κάσδαγλης, *ό. π.*, σ. 171-172

¹⁴³ Φ. Κωνσταντίνου, *Έγχρωμη Nelly's*, Αθήνα 2005, σ. 10

¹⁴⁴ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 91-99

κλασικής μουσικής, φοίτησε σε ένα ταχύρρυθμο σχολείο για να μάθει την τέχνη του ηλεκτροσυγκολλητή και να δουλέψει στα καράβια. Αξίζει να σημειωθεί πως η Νέλλη από τον πρώτο χρόνο της παραμονής της δραστηριοποιείται επαγγελματικά και συμμετέχει στις εκδηλώσεις της ελληνικής κοινότητας. Στις 18 - 30 Ιουνίου του 1940 η γνωστή γκαλερί της Νέας Υόρκης *O' Toul* εκθέτει φωτογραφίες της Νέλλης, αναλαμβάνοντας ο ιδιοκτήτης τα απαιτούμενα έξοδα. Στις 16 Δεκεμβρίου το περιοδικό *Life* χρησιμοποιεί για εξώφυλλο του τεύχους του την πολύ γνωστή φωτογραφία με τον Έλληνα εύζωνο, εμπνευσμένη από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Την ίδια περίοδο αποκτά το δικό της στούντιο στην 57^η οδό της Νέας Υόρκης. Παράλληλα, όσο διαρκεί ο πόλεμος, οργανώνει μπαζάρ, εκθέσεις και διαλέξεις για να υποστηρίξει τη χώρα της που δοκιμάζεται και οργανώνει εράνους για λογαριασμό της «Ελληνικής Αδελφότητας».

Τα επόμενα χρόνια η παρουσία της στον χώρο της φωτογραφίας γίνεται ακόμα πιο έντονη. Το περιοδικό *Life* δημοσιεύει δισέλιδο άρθρο με φωτογραφίες των «Παραλληλισμών» και με τίτλο «Speaking of pictures – Greeks still look like their forebears». Παράλληλα η Νέλλη φωτογραφίζει για λογαριασμό των πρακτορείων μοντέλα, ενώ παράλληλα γίνεται γνωστή για τη φωτογράφιση κατοικίδιων ζώων στο στούντιο και στα σχετικά καλλιστεία που διοργανώνονται. Η συμμετοχή της στις εκδηλώσεις της ελληνικής κοινότητας την έφεραν σε επαφή με ομογενείς της υψηλής κοινωνίας, όπως ο Αριστοτέλης Ωνάσης. Η φωτογράφος διακοσμεί τα νέα του τάνκερ με γιγαντοφωτογραφίες και κεραμικές φωτογραφίες¹⁴⁵.

Στην αυτοβιογραφία της περιγράφει την προσπάθειά της να ασχοληθεί με τη διαφημιστική και έγχρωμη φωτογραφία. Επίσης μιλά για την επιτυχή ενασχόλησή της με το φωτορεπορτάζ στο πλαίσιο της μαθητείας της κοντά στον Alexej Brodovitch, καλλιτεχνικό διευθυντή του περιοδικού *Harper's Bazaar*. Αποτέλεσμα αυτής της μαθητείας είναι η δημιουργία των σειρών *Easter Parade* και *Δρόμοι*¹⁴⁶. Η Νέλλη μπόρεσε να κατανοήσει και να αποδώσει φωτογραφικά την αρχιτεκτονική, αλλά και την καθημερινότητα της μεγαλούπολης. Από τη μια στη σειρά *Easter Parade* η πρωτότυπη σύνθεση, η προοπτική στη φωτογραφία, το παιχνίδι με το φως και από την άλλη στη σειρά *Δρόμοι* οι αντιθέσεις, οι οξείες προοπτικές και οι διαγώνιες

¹⁴⁵ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 130-131

¹⁴⁶ Φ. Κωνσταντίνου, *ό, π.*, σ. 10

λήψεις για την ορθή απόδοση της εντυπωσιακής αρχιτεκτονικής, αποτελούν χαρακτηριστικά μιας άρτιας φωτογραφικής δουλειάς¹⁴⁷.

- Επιστροφή στην Αθήνα (1966)

Το 1966 η Νέλλη επιστρέφει με τον σύζυγό της στην Αθήνα για να εγκατασταθούν οριστικά. Στο διάστημα της εικοσιεπτάχρονης παραμονής τους στην Αμερική είχαν επισκεφτεί την Ελλάδα. Μάλιστα, όταν ήρθαν το 1950 για να δουν πώς ήταν η κατάσταση στη χώρα, πριν αποφασίσουν να εγκαταλείψουν την Αμερική, διαπίστωσαν πως οι συνθήκες στη μεταπολεμική Ελλάδα δεν ήταν ευνοϊκές για τη δουλειά τους. Να σημειωθεί πως στο διάστημα της απουσίας τους ο αδελφός της Νίκος, κρατούσε το στούντιό της ανοιχτό και εργαζόταν εκεί ως φωτογράφος. Όταν αυτό έκλεισε οριστικά το 1954, η Νέλλη κι ο Άγγελος θεώρησαν ότι μπορεί τελικά να μην επέστρεφαν ποτέ. Όταν όμως και στην Αμερική η φωτογράφος χάνει το στούντιό της μετά από απαίτηση του ιδιοκτήτη να του παραδώσουν τον χώρο, παίρνει την απόφαση να επιστρέψει οριστικά στην πατρίδα της. Στην Ελλάδα ζει χωρίς να εργάζεται απομακρυσμένη από τη δημοσιότητα.

Το 1975 σε μια αγγελία της η Ελένη Βλάχου, εκδότρια της *Καθημερινής*, ζητούσε από τους αναγνώστες πληροφορίες για το πού βρίσκεται η γνωστή φωτογράφος προκειμένου να εκδώσει ένα ημερολόγιο με τις «παράλληλες» φωτογραφίες της που είχε δει πριν χρόνια στο περιοδικό *Life*. Η Νέλλη ξαφνιάστηκε, επικοινωνώντας μαζί της και το γεγονός αυτό στάθηκε η αφορμή να επανεμφανιστεί με δημοσιεύματα στον Τύπο, με τηλεοπτικά αφιερώματα και να τιμηθεί για το συνολικό έργο της τόσο από δημόσιους όσο και από ιδιωτικούς φορείς. Ενδεικτικά, αναφέρονται το άρθρο της Μαρίας Καραβία στην *Καθημερινή* το 1975 με τίτλο «Αν μιλούσαν οι φωτογραφίες» και το άρθρο της Μαρλένας. Πολιτοπούλου στον *Ταχυδρόμο* το 1976 με τίτλο «Νέλλη, η μαστόρισα της φωτογραφίας». Η γνωριμία της με τον ιστορικό φωτογραφίας Άλκη. Ξ. Ξανθάκη το 1977 οδήγησε σε μία σειρά γραπτών και τηλεοπτικών αφιερωμάτων στην ίδια. Το 1981 ο Α. Ξανθάκης παρουσιάζει εκτενώς το έργο της στο βιβλίο του «Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας 1839-1960». Το 1982 σε τηλεοπτική εκπομπή, στο «Παρασκήνιο», στην ΕΡΤ, σε σκηνοθεσία της Βέρας Πάλμα, για τα «Εκατό χρόνια της ελληνικής φωτογραφίας» ο Α. Ξανθάκης παρουσιάζει τη Νέλλη στην πρώτη της συνέντευξη για

¹⁴⁷ Κ. Κοσκινά, «Αθήνα – Νέα Υόρκη», στην ιστοσελίδα: *katerina sarri webtopos*, 3.1.2008, διαθέσιμο στο: http://www.webtopos.gr/gr/art/artists/n/nelly/exhibition_AthensNewYork_web/article_koskina.htm, ημερομηνία προσπέλασης 2.4.2021

τη φωτογράφιση των γυμνών στον Παρθενώνα. Το 1983, με επιχορήγηση του Υπουργείου Πολιτισμού, η Β. Πάλμα σε συνεργασία με τον Α. Ξανθάκη δημιουργούν και παρουσιάζουν στο Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης την ταινία 45 λεπτών με τίτλο «Nelly's, η Μικρασιάτισσα φωτογράφος»¹⁴⁸.

4.1.2. Εκθέσεις - Διακρίσεις

Αυτά τα χρόνια η Νέλλη έλαβε τιμητικά διπλώματα από την «Εστία Νέας Σμύρνης» και την «Ένωση Σμυρναίων» το 1984 και 1985 αντίστοιχα, ενώ το 1987, με απόφαση του Ελληνικού Κέντρου Φωτογραφίας, της απονέμεται από την Υπουργό Πολιτισμού Μελίνα Μερκούρη μετάλλιο και δίπλωμα για την προσφορά της στην ελληνική φωτογραφία. Στις 24 Ιουλίου 1995 ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας Κωστής Στεφανόπουλος της απονέμει το παράσημο του Ταξιάρχη του Τάγματος του Φοίνικος για την προσφορά της στην ελληνική φωτογραφία. Παράλληλα οργανώθηκαν προς τιμήν της αρκετές εκθέσεις, όπως αυτή που οργάνωσε τον Μάιο του 1985 ο Φωτογραφικός Σύλλογος Parallaxis στο Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο Θεσσαλονίκης με τίτλο «Πορτρέτα 1920 – 1940». Επίσης, τον Φεβρουάριο του 1986, οργανώνεται έκθεση φωτογραφίας με τίτλο «Nelly's, Φωτογραφίες του Μεσοπολέμου» από την Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού σε συνεργασία με το Μουσείο Μπενάκη¹⁴⁹.

Το 1985 η Νέλλη αποφασίζει να δωρίσει το αρχείο της στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη, το οποίο αξιοποιήθηκε και συνεχίζει να αξιοποιείται με διάφορους τρόπους. Έγιναν πολλές εκθέσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και κυκλοφόρησαν κατάλογοι και λευκώματα σχετικά με τη δουλειά της¹⁵⁰. Στις 17 Αυγούστου 1998 η Νέλλη φεύγει από τη ζωή σε ηλικία ενενήντα εννέα ετών. Μια γυναίκα που είχε την τύχη να γεννηθεί σε μια ευτυχισμένη και ευκατάστατη οικογένεια στο Αϊδίνι της Μ. Ασίας, που είχε την τύχη να αγαπηθεί από ένα σπουδαίο σύντροφο, που είχε την τύχη και το ταλέντο να αφιερωθεί σε μία τέχνη που αγάπησε, την τέχνη της φωτογραφίας. Μία τέχνη που την ταξίδεψε χιλιόμετρα μακριά, εντός και εκτός Ελλάδας, της σύστησε τον Ε. Βενιζέλο, τον Κ. Παλαμά, τον Π.

¹⁴⁸ Ε. Χ. Κάσδαγλης, *ό. π.*, σ. 295-303

¹⁴⁹ Α. Ξ. Ξανθάκης, *Nelly's*, σ. 134-137

¹⁵⁰ Φ. Κωνσταντίνου, *ό. π.*, σ. 9-10

Κουντουριώτη, την έφερε σε επαφή με σπουδαίους δασκάλους και της έδωσε την ευκαιρία να ζήσει όχι μία αλλά πολλές ζωές.

4.2. Η ζωή της Μαρίας Χρυσάκη (1899 – 1972)

Η Μαρία Χρυσάκη γεννήθηκε στη Σμύρνη τον Δεκέμβριο του 1899 και ήταν η δεύτερη κόρη του Γιάννη Χρυσάκη και της Κλεώνης Αθηνογένη. Η οικογένεια ήταν ευκατάστατη και έφυγε από τη Σμύρνη πριν τη μικρασιατική καταστροφή. Αυτή η έγκαιρη φυγή διέσωσε οικονομικά την οικογένεια και έδωσε τη δυνατότητα στους γονείς να προσφέρουν στις τρεις κόρες τους, την Άννα, την Ελευθερία και τη Στεφανία, σπουδές σχετικές με τα γράμματα και τις τέχνες, ταξίδια και γενικότερα μια άνετη ζωή. Και οι τρεις σπούδασαν ωδική και πιάνο και παρακολουθούσαν μαθήματα στο εργαστήριο του ζωγράφου Παύλου Μαθιόπουλου. Κάθε καλοκαίρι η οικογένεια έκανε ταξίδια αναψυχής στο εξωτερικό (Αγγλία, Γερμανία, Ιταλία, Ελβετία, Γαλλία), απολαμβάνοντας τον τρόπο ζωής των μεγαλοαστικών οικογενειών της εποχής.

Το 1926 αποτελεί για την ίδια μια χρονιά διαφορετική από τις προηγούμενες. Η Χρυσάκη εγγράφεται στη Σχολή Εθελοντριών Αδελφών του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (1926). Υπήρξε μέλος του Ερυθρού Σταυρού και συμμετείχε στις αποστολές του για τα επόμενα χρόνια της ζωής της. Να σημειωθεί πως κι οι τρεις αδελφές ακολούθησαν τον ίδιο δρόμο, με την Άννα να φθάνει μεταπολεμικά στον βαθμό της Προέδρου του Σώματος Εθελοντριών Αδελφών. Από την άλλη δεν είναι γνωστό το πώς γεννήθηκε η παράλληλη αγάπη της Μαρίας Χρυσάκη για τη φωτογραφία. Υποθέτουμε πως η ενασχόληση με τις τέχνες, και ειδικότερα με τη ζωγραφική, την έστρεψε εκεί. Στην πορεία ο συνδυασμός των δύο ιδιοτήτων, της νοσοκόμας και της φωτογράφου, της έδωσε τη δυνατότητα να βρεθεί σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας και να απαθανατίσει τοπία και ανθρώπους κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες. Προπολεμικά, με την ιδιότητα της εθελόντριας νοσοκόμας, υπηρέτησε στα ιατρεία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στον Βύρωνα και στην Καισαριανή, στο νοσοκομείο Κορίνθου για τη φροντίδα των σεισμόπληκτων, στο νοσοκομείο Σερρών, στον Ευαγγελισμό. Στον ελληνοϊταλικό πόλεμο προσέφερε τις υπηρεσίες της στα φορητά χειρουργεία του Ερυθρού Σταυρού στο Αλβανικό μέτωπο. Η Χρυσάκη συνέχισε τη νοσοκομειακή της δράση στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της κατοχής. Την

περίοδο του εμφυλίου συμμετείχε σε αποστολές παραλαβής ορφανών παιδιών από τη Θράκη και μεταφοράς τους στη Μυτιλήνη και τη Ρόδο.

Μετά τον πόλεμο η Χρυσάκη εργάστηκε πιο συστηματικά ως φωτογράφος. Υπήρξε από τα πρώτα μέλη της Ελληνικής Φωτογραφικής Εταιρείας. Η συμμετοχή της σε αυτόν τον οργανισμό και οι δράσεις της στο πλαίσιο αυτού συνιστούσαν σε μεγάλο μέρος την κοινωνική της ζωή. Μόνη, με φίλους ή με οργανωμένες εκδρομές της ΕΦΕ ταξιδεύει σε όλη την Ελλάδα και συγκεντρώνει φωτογραφικό υλικό από τις παραδόσεις της ελληνικής υπαίθρου. Ταξιδεύει και στο εξωτερικό, σε τόπους που σχετίζονται με τον ελληνισμό, όπως στα Ιεροσόλυμα (1952), στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά (1955), στην Κύπρο.

Σε προσωπικό επίπεδο η Μαρία Χρυσάκη δεν έκανε οικογένεια. Παρέμεινε μόνη μέχρι το τέλος της ζωής της. Ήταν ευαίσθητη κοινωνικά, γενναιόδωρη, δραστήρια και δυναμική αλλά ταυτόχρονα μοναχική και εσωστρεφής, ίσως λόγω μιας «δια βίου ερωτικής απόρριψης» σύμφωνα με τον ανιψιό της, Ίωνα Βορρέ. Υποφέροντας από τη νόσο του Πάρκινσον τα τελευταία χρόνια της ζωής της, περιόρισε τη φωτογραφική της δράση. Το 1971 δώρισε το αρχείο της στην Εθνική Πινακοθήκη και τον Αύγουστο του επόμενου έτους έφυγε από τη ζωή¹⁵¹.

4.2.1. Μέγεθος έργου και θεματική διάκρισή του

Το μεγαλύτερο μέρος του αρχείου της φωτογράφου αποτελούν 35 λευκώματα με ασπρόμαυρες φωτογραφίες σε ποικιλία μεγεθών (6X6, 9X9, 8,5X11,5, 8X13, 9X12 εκ.) και τα αντίστοιχα αρνητικά τους. Η διάταξη των λευκωμάτων είναι θεματική. Από τα 35 λευκώματα, τα δύο περιέχουν προσωπικές και οικογενειακές φωτογραφίες. Τα υπόλοιπα λευκώματα περιέχουν φωτογραφίες από πολλές περιοχές της Ελλάδας λόγω των αποστολών του Ερυθρού Σταυρού, στις οποίες συμμετείχε ως εθελόντρια νοσοκόμα. Φωτογραφικές λήψεις εκτός Ελλάδας υπάρχουν στο λεύκωμα 16, ειδικότερα φωτογραφίες από τη Βουλγαρία και τα Ιεροσόλυμα, και στο λεύκωμα 30, αφιερωμένο στην Κύπρο.

Η Χρυσάκη, όπως κι οι περισσότεροι φωτογράφοι της γενιάς της, σπανίως ανέφεραν τη χρονολογία της λήψης, η οποία πιθανολογείται από διάφορες ενδείξεις (πρόσωπα, τόπος, θέμα, ποιότητα φωτογραφίας ή λευκώματος). Τα πρώτα

---

¹⁵¹ Γ. Σταθάτος, *Μαρία Χρυσάκη Φωτογραφίες 1917-1958*, Αθήνα 2000, σ. 3-6

λευκώματα πρέπει να δημιουργήθηκαν προπολεμικά, αφού είναι παλαιού τύπου, με τέσσερα παράθυρα ανά σελίδα, πίσω από τα οποία έμπαιναν οι φωτογραφίες και με λεζάντες γραμμένες με άσπρο μελάνι πάνω στο μαύρο χαρτόνι. Τα μεταγενέστερα λευκώματα έχουν λευκές σελίδες, στις οποίες η Χρυσάκη κολλούσε τις φωτογραφίες με κόλλα ή με αυτοκόλλητη ταινία, προσθέτοντας πάντα τον αύξοντα αριθμό του αντίστοιχου αρνητικού. Επίσης στην κάθε φωτογραφία σημειώνεται ο τόπος και το θέμα της¹⁵².

4.2.2. Τύποι μηχανών - Εκτύπωση φωτογραφιών

Όλες οι φωτογραφίες είναι τραβηγμένες σε αρνητικά διαστάσεων 9Χ9 εκ., πιθανότατα με απλή φωτογραφική μηχανή της Kodak. Εξετάζοντας τα αρνητικά, η φωτογράφος πρέπει να χρησιμοποιήσει διάφορους τύπους μηχανών αλλά καμία δεν διασώθηκε. Επίσης δεν διέθετε σκοτεινό θάλαμο και δεν εκτύπωνε η ίδια τις φωτογραφίες, καθώς στο αρχείο της έχουν βρεθεί φάκελοι και θήκες αρνητικών με το όνομα πολλών αθηναϊκών εργαστηρίων¹⁵³.

4.2.3. Θεματική του έργου

Αρχικά πρέπει να επισημανθεί ότι οι περισσότερες φωτογραφίες χρονολογούνται από το 1927 και μετά. Στο πρώτο λεύκωμα είναι πολύ λίγες οι φωτογραφίες που χρονολογούνται από το 1917, όταν ήταν δηλαδή 18 ετών. Τα θέματα των φωτογραφιών της προέρχονται κυρίως από την ύπαιθρο και σπάνιες είναι οι φωτογραφίες με αστικό φόντο. Όπου φωτογραφίζει το αστικό τοπίο, φωτογραφίζει ταυτόχρονα ένα ιστορικό γεγονός, όπως την κηδεία του Γεωργίου Β΄ το 1946 και το παλλαϊκό συλλαλητήριο για την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα τον Αύγουστο του 1954.

Ειδικότερα τα θέματα των φωτογραφιών της είναι:

- Τα τοπία στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε κάποια μέρη της Ελλάδας στέκεται σε αρχιτεκτονικές και διακοσμητικές λεπτομέρειες. Για παράδειγμα, όταν τη δεκαετία του '50 φωτογραφίζει την Ύδρα, στέκεται σχολαστικά στα χαρακτηριστικά των αυλών, των σκαλιστών θυρών, των ταβανιών των αρχοντικών Τομπάζη, Βότση, Κουντουριώτη και Βούλγαρη.

¹⁵² Γ. Σταθάτος, *ό. π.*, σ. 7

¹⁵³ Γ. Σταθάτος, *ό. π.*, σ. 7

Αντίστοιχα και στις Σπέτσες φωτογραφίζει αυλές διακοσμημένες με μαύρα και άσπρα βότσαλα.

- Οι παραδοσιακές φορεσιές Κέρκυρας, Μετσόβου, Σαλαμίνας, Κρήτης κ.α. Είναι έντονο το ενδιαφέρον της γι' αυτό το θέμα, καθώς ακόμη και σε αποστολές για βοήθεια σε σεισμοπαθείς, εκείνη φωτογραφίζει με εμφανή τα σημεία της καταστροφής στον χώρο. Για παράδειγμα στην Ιερισσό φωτογραφίζει μία νέα χωρική με φόντο την κατασκήνωση σεισμοπαθών. Πρόκειται για τη Χρυσούλα Μανάρη που κρατάει ρόκα και στην τρόκνια ο Θεολόγης Μανάρης¹⁵⁴

- Τα αρχαία μνημεία.
- Η χειροτεχνία.
- Τα ήθη και έθιμα.
- Οι λαϊκοί χοροί
- Οι τελετές όλων των ειδών.
- Τα παραδοσιακά επαγγέλματα: φωτογραφίες που απαθανατίζουν το στρίψιμο μεταξιού στην Αττική, την εργασία στον αργαλειό στην Αράχωβα, την κατεργασία των σφουγγαριών στην Κάλυμνο, το άλεσμα της σταφίδας στο Αργοστόλι, την επεξεργασία γουναρικών στην Καβάλα, τους ταρσανάδες στη Σκιάθο, το πλέξιμο διχτυών στην Κέρκυρα.
- Τα ζώα, με ιδιαίτερη προτίμηση στις πάπιες, τις οποίες απαθανατίζει όπου τις δει, από τα Καμένα Βούρλα μέχρι τον Λάδωνα και τη λίμνη της Δοϊράνης.
- Τα παιδιά.
- Τα μοναστήρια.
- Η περιοχή της Ιερισσού το 1932 μετά τον καταστροφικό σεισμό που έπληξε την περιοχή. Η ίδια προσφέρει τις υπηρεσίες της στο φορητό νοσοκομείο του Ερυθρού Σταυρού και δράττεται της ευκαιρίας να φωτογραφίσει τους σεισμόπληκτους, τις εγκαταστάσεις και δραστηριότητες του Ε.Σ. Αυτήν την παράλληλη δραστηριότητά της φαίνεται να αποδέχονται συνάδελφοί της, καθώς κάποιες φωτογραφίες είναι στημένες, όταν, για παράδειγμα, φωτογραφίζει το εσωτερικό ενός χειρουργείου ή τη νοσοκόμα που στέκεται με ένα ξυπόλητο παιδί πάνω σε ένα σωρό ερειπίων¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Χ. Καραστέργιος, «Ιστορικές πηγές για την παραδοσιακή φορεσιά της Ιερισσού και της Χαλκιδικής», στην ιστοσελίδα: *Ερανιστής*, 26.3.2019, διαθέσιμο στο: erapistis.net/wordpress/2019/03/26/32118, ημερομηνία προσπέλασης 12.4.2021

¹⁵⁵ Γ. Σταθάτος, *ό. π.*, σ. 8

- Οι εικόνες του αλβανικού μετώπου του 1941, οι οποίες αποτελούν ιστορική μαρτυρία της δύσκολης πορείας των πεζοπόρων και έφιππων τμημάτων του ελληνικού στρατού σε ένα αφιλόξενο, χιονισμένο τοπίο, της περίθαλψης των στρατιωτών, των αντίξοων γενικά συνθηκών που βίωσαν όσοι συμμετείχαν με οποιοδήποτε τρόπο στην επιτυχία του αγώνα. Η αναγνώριση της διπλής ιδιότητας της Χρυσάκη επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι περισσότερες φωτογραφίες της σειράς αυτής έχουν στην πίσω πλευρά τη σφραγίδα της στρατιωτικής λογοκρισίας του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Πρόκειται για μοναδικές φωτογραφίες, οι οποίες δεν έχουν μόνο καλλιτεχνική αξία αλλά κυρίως αποτελούν αρχειακό υλικό. Εμπεριέχονται στο Λεύκωμα φωτογραφίες τοπίων και ανθρώπων και απαθανατίζουν το κάστρο του Αργυροκάστρου, την Πρεμετή, αιχμαλώτους Ιταλούς στρατιώτες, νοσοκόμες του Ερυθρού Σταυρού στη Γράψη κλπ¹⁵⁶.
- Η απελευθέρωση της Αθήνας στις 18 Οκτωβρίου 1944. Φωτογραφίες από τη γερμανική κατοχή δεν υπάρχουν ή τουλάχιστον δεν διασώθηκαν λόγω έλλειψης ή κατάσχεσης του φωτογραφικού υλικού. Το 1944 φωτογραφίζει τους Αθηναίους να πανηγυρίζουν στο κέντρο της Αθήνας είτε από ψηλά είτε βρισκόμενη ανάμεσά τους.
- Οι αποστολές του Αγγλικού Ερυθρού Σταυρού την άνοιξη του 1945. Η Χρυσάκη συμμετέχει στο τμήμα εθελοντικής περίθαλψης του ΑΕΣ με προορισμό τη Λαμία, την Εύβοια, τη Φλώρινα, τα Ιωάννινα και τον Λαγκαδά. Αυτή η περιοδεία κράτησε περίπου ένα χρόνο και οι φωτογραφίες είχαν να κάνουν κυρίως με την περίθαλψη των παιδιών. Παρά τη δυσκολία των μετακινήσεων και την καθημερινή κοπιαστική εργασία, αρκετές φωτογραφίες δείχνουν μία ευχάριστη ατμόσφαιρα. Απαθανατίζουν τα πρόσωπα των αποστολών σε στιγμές ανάπαυλας, σε ένα υπαίθριο θέατρο, σε ένα μπάνιο τους στη θάλασσα και στο ποτάμι, σε υπαίθρια γεύματα, σε χιονοπόλεμο κ.α. Στη διάρκεια αυτών των ταξιδιών η Χρυσάκη δεν παρέλειψε να φωτογραφίσει κι άλλα θέματα, όπως την κατεστραμμένη γέφυρα του Γοργοποτάμου, το προαύλιο της Ιεράς Μονής της Παναγίας Περιβλέπτου στα Πολιτικά Εύβοιας, τα παιδιά της Δοϊράνης να κατευθύνονται σε ηρώο για να γιορτάσουν την επέτειο της μάχης του Λαχανά.

¹⁵⁶ Δ. Μωραΐτης, «Μαρία Χρυσάκη, Επαγγελματίας Ερασιτέχνης», στην ιστοσελίδα: *Συλλογή Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Λιβαδειάς*, 2020, διαθέσιμο στο: http://srv-vivl-livad.voi.sch.gr/ePublic/MoraitisD_ChrousakiMaria.pdf?fbclid=IwAR0Ekf-yQHbYvfdDTNhMW8odDLJd7-gpiOTsrJwXJuIrUcHlhchzIEBvVhQ, ημερομηνία προσπέλασης 11.4.2021

- Οι αποστολές του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού τον Αύγουστο του 1947. Προορισμός είναι τα νησιά του Αιγαίου, η Ρόδος, το Καστελόριζο, η Λέρος, η Πάτμος, οι Λειψοί, η Σύμη, η Χάλκη, η Νίσυρος, η Τήλος, η Κάσος, η Κάρπαθος κ.α.¹⁵⁷.
- Η συγκέντρωση και μεταφορά των παιδιών – θυμάτων του εμφυλίου της Θράκης και της Μακεδονίας από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό την άνοιξη του 1948. Στη διάρκεια του εμφυλίου ο ανήλικος πληθυσμός απειλούνταν από τον υποσιτισμό, τις επιδημίες, την εγκατάλειψη και την ορφάνια. Στο πλαίσιο αυτό από τη μια υπάρχει η κινητοποίηση του ΚΚΕ για τη μετακίνηση των παιδιών στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης και από την άλλη η ανάλογη πρωτοβουλία της κυβέρνησης για τη μεταφορά παιδιών από τις εμπόλεμες περιοχές στις Παιδοπόλεις της βασίλισσας Φρειδερίκης. Η προπαγάνδα των αντιμαχόμενων πλευρών αποσκοπούσε στη δαιμονοποίηση του αντιπάλου και στην ανάδειξη του πραγματικά κατάλληλου φορέα να αναλάβει την προστασία και διαπαιδαγώγηση των παιδιών¹⁵⁸. Το έργο της κυβέρνησης διευκόλυνε ο Ερυθρός Σταυρός με αποστολή κλιμακίων στη Βόρεια Ελλάδα. Η μεταφορά γινόταν δια θαλάσσης από την εθνική κυβέρνηση υπό την εποπτεία του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας. Οι φωτογραφίες αποτελούν ιστορικό ντοκουμέντο, καθώς οι φωτογραφίες και οι μαρτυρίες για το γεγονός είναι λίγες. Τον Μάρτιο του 1948, με κλιμάκιο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, η Χρυσάκη βρέθηκε στην Αλεξανδρούπολη, συμμετέχοντας στις αποστολές μεταφοράς παιδιών από τη Θράκη στην Παιδόπολη Μυτιλήνης, με ενδιάμεσο σταθμό τον Πειραιά. Στο λεύκωμα υπάρχουν φωτογραφίες από τις Παιδοπόλεις Μυτιλήνης, Καισαριανής και Ρόδου. Οι φωτογραφίες απαθανατίζουν τα παιδιά σε διάφορες στιγμές, όπως της επιβίβασής τους στο πλοίο, του ταξιδιού τους, της ζωής τους στις παιδοπόλεις.

Από τις φωτογραφίες αξίζει να σταθούμε σε κάποιες που έχουν ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον. Σε μία φωτογραφία που απεικονίζει τα παιδιά στην Αλεξανδρούπολη να επιβιβάζονται στο πλοίο, τα βλέπουμε να έχουν καρφίτσωμένη στο πέτο ή περασμένη από τον λαιμό μία χάρτινη ετικέτα. Από τη φωτογραφία δεν είναι δυνατή η ανάγνωση των στοιχείων της ετικέτας, όμως φαίνεται καθαρά ότι

¹⁵⁷ Γ. Σταθάτος, *ό. π.*, σ. 12-14

¹⁵⁸ Λ. Χασιώτης, «Το ζήτημα των παιδιών στον Εμφύλιο», στην ιστοσελίδα: *Η Καθημερινή*, 1.7.2012, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/461720/to-zitima-ton-paidion-ston-emfylion/>, ημερομηνία προσπέλασης 11.4.2021

πρόκειται για επίσημα τυπωμένα δελτάρια, με σφραγίδα κάτω αριστερά, που συμπληρώνονταν κατά την παραλαβή των παιδιών και το πιθανότερο είναι να έγραφαν εκεί το όνομα και τον τόπο καταγωγής των παιδιών. Επίσης είναι χαρακτηριστική μια φωτογραφία, στην οποία τη στιγμή της επιβίβασης τρία παιδιά κρατούν πανό, δύο από τα οποία έχουν ευδιάκριτο και κοινό περιεχόμενο: *«Χριστέ μας Σε παρακαλούμε να μας προστατεύσης να μας κάμης καλούς Χριστιανούς να δώσεις Ειρήνη στο Έθνος μας και να μας Αξιώσης να γυρίσουμε και πάλιν στους Αγαπητούς μας γονείς»*. Σε ένα ταραχώδες πολιτικό σκηνικό καθένα από τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα άσκησε πολιτική προπαγάνδα για τα παιδιά-θύματα του πολέμου.

Άλλα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε από τις φωτογραφίες είναι κάποια χαρακτηριστικά των παιδιών. Οι ηλικίες τους κυμαίνονται από πέντε μέχρι δεκατεσσάρων ή δεκαπέντε περίπου ετών. Από τις ομαδικές φωτογραφίες διακρίνουμε περισσότερα αγόρια από κορίτσια, σε αναλογία περίπου τρία προς ένα. Έχουν σχετικά καλή σωματική κατάσταση, κάτι που εξηγείται, αν ληφθεί υπόψη ότι τα παιδιά αυτά προέρχονται από αγροτικές περιοχές. Επίσης μπορούμε να διακρίνουμε την ομάδα υποδοχής τους στην είσοδο του οπλιταγωγού, αποτελούμενη από έναν γιατρό, τρεις νοσοκόμες, ιερείς, αξιωματικούς του ναυτικού και της αστυνομίας¹⁵⁹.

4.2.4. Συμμετοχή στην Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία

Μετά το τέλος των πολεμικών περιπετειών της χώρας, στις δεκαετίες του '50 και '60, η Μ. Χρυσάκη είχε τη δυνατότητα να εξερευνήσει τη χώρα και το φωτογραφικό μέσο. Σε αυτό συνέβαλε η εκλογή της ως μέλους της Ελληνικής Φωτογραφικής Εταιρείας το 1954. Η Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία ιδρύθηκε το 1952. Από την εποχή περίπου της ίδρυσής της (1952) η Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία διατηρεί φωτογραφικό αρχείο, το οποίο περιλαμβάνει έργα παλαιάμαχων φωτογράφων, όπως των Αποστολίδη, Αργύρη, Βασιλείου, Βερβέρη, Βιανέλλη, Δημητριάδη, Κατσαρού, Κυδωνιεύ, Λάμπρου, Λέτσιου, Μαρίνου, Μπρούσαλη, Μπαλάφα, Μελετζή, Παπαϊωάννου, Τλούπα, Τσαγκρή, Τσέλιου, Χαρισιάδη,

---

¹⁵⁹ Γ. Σταθάτος, *ό. π.*, σ. 17

Χρυσάκη και πολλών άλλων¹⁶⁰. Το 1956 η Χρυσάκη προβιβάστηκε σε τακτικό μέλος. Σύμφωνα με το καταστατικό της Εταιρείας «*τα τακτικά μέλη προέρχονται εκ των ατάκτων, εγγράφονται δε εκείνα περί ων ήθελεν αποφανθή σχετικώς διά της συνήθους πλειοψηφίας το Διοικητικόν Συμβούλιον, εν μυστική ψηφοφορία, δι' αποδεδειγμένην επίδοσιν προς προαγωγήν των σκοπών της Εταιρείας*»¹⁶¹.

Η Χρυσάκη, λοιπόν, αυτά τα χρόνια ήταν ένα δραστήριο μέλος της ΕΦΕ και το όνομά της συναντάται συχνά στο περιοδικό της ΕΦΕ, *Ελληνική Φωτογραφία*. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, η φωτογράφος ταξιδεύει και πέντε φωτογραφίες της φιλοξενούνται στις σελίδες του περιοδικού. Σε καμία περίπτωση αυτές δεν αντιπροσωπεύουν το έργο της ποσοτικά και ποιοτικά. Σήμερα θα τις χαρακτηρίζαμε συμβατικές και ακατάλληλες να αναδείξουν τον πλούτο του έργου της. Ειδικότερα από τη δεκαετία του '60 άρχισε να ασχολείται με το καινούριο μέσο των έγχρωμων διαφανειών. Το 1963, μαζί με άλλα 23 μέλη της ΕΦΕ, συμμετέχει σε διαγωνισμό που οργανώνει η FIAP (Federation Internationale de l' Art Photographique), ο διεθνής δηλαδή οργανισμός στον οποίο υπάγεται η ΕΦΕ, με τίτλο *Παγκόσμιον Κύπελλον εγχρώμου φωτογραφίας*. Η Χρυσάκη, στο πλαίσιο της ΕΦΕ, συμμετείχε σε ανάλογους διαγωνισμούς και στη συμμετοχή αυτή οφείλονται οι ελάχιστες μεγεθύνσεις των φωτογραφιών της¹⁶².

4.2.5. Εκθέσεις – Διακρίσεις

Οι πρώτες ατομικές εκθέσεις της φωτογράφου παρουσιάστηκαν στην Περιηγητική Λέσχη, οι οποίες όμως απευθύνονταν σε έναν στενό κύκλο. Μία από αυτές έγινε τον Φεβρουάριο του 1948. Στο πλαίσιο των εορτασμών για την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων, οργανώθηκε έκθεση φωτογραφιών της Μαρίας Χρυσάκη από το Φωτογραφικό Τμήμα της Περιηγητικής Λέσχης και, σύμφωνα με το Δελτίο, η έκθεση «*εσημείωσε εξαιρετικήν επιτυχίαν. Εξετέθησαν εν συνόλω 112 εκτάκτου τέχνης φωτογραφίαι απ' όλα τα ελευθερωθέντα νησιά. Το ενδιαφέρον των μελών της Λέσχης και της Αθηναϊκής κοινωνίας υπήρξε συνεχές*». Οι φωτογραφίες

¹⁶⁰ Ι. Β. Λυκούρης, «Το αρχείο της Ελληνικής Φωτογραφικής Εταιρείας», στην ιστοσελίδα: *Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία*, 2020, διαθέσιμο στο: <http://www.efe.com.gr/arxeio.htm>, ημερομηνία προσπέλασης 11.4.2021

¹⁶¹ Ι. Β. Λυκούρης, «Διαβάστε το καταστατικό μας» στην ιστοσελίδα: *Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία*, 2020, διαθέσιμο στο: <http://www.efe.com.gr/katastat.htm>, ημερομηνία προσπέλασης 11.4.2021

¹⁶² Γ. Σταθάτος, *ό. π.*, σ. 18-20

αυτές ελήφθησαν στη διάρκεια της μεγάλης περιοδείας του Ερυθρού Σταυρού τον προηγούμενο Αύγουστο στα Δωδεκάνησα¹⁶³. Η μοναδική ατομική έκθεση της φωτογράφου, που απευθυνόταν στο ευρύ κοινό, έλαβε χώρα στις αίθουσες της ΕΦΕ το πρώτο δεκαπενθήμερο του Φεβρουαρίου του 1967. Παράλληλα συμμετείχε σε ομαδικές εκθέσεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Φωτογραφίες της εκτέθηκαν στο 7ο Διεθνές Φωτογραφικό Salon της Ιαπωνίας το 1934, στη 2η Έκθεση Διεθνούς Φωτογραφικής Τέχνης στο Κάιρο το 1947 και διαφάνειες των έγχρωμων φωτογραφιών της προβλήθηκαν στον Καναδά. Το 1968 της απενεμήθη η τιμητική διάκριση της FIAP *διά καλλιτεχνικήν επίδοσιν εις την Φωτογραφικήν Τέχνην*.

Η Μ. Χρυσάκη διέθεσε έναν άγνωστο αριθμό φωτογραφιών της στον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού για διαφημιστικούς σκοπούς έναντι συμβολικού ποσού. Ο ΕΟΤ όμως μονοπωλούσε τα δικαιώματα των φωτογραφιών που αγόραζε με αποτέλεσμα η φωτογράφος να χάσει τα πνευματικά δικαιώματα των έργων της και αυτά να δημοσιεύονται ανώνυμα.

Η Μ. Χρυσάκη σε όλη της ζωή ασχολήθηκε με την ίδια αφοσίωση στις δύο ιδιότητές της, της εθελόντριας νοσοκόμας από τη μία και της φωτογράφου από την άλλη. Συμμετέχει με συνέπεια σε πολλές αποστολές του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, φθάνοντας τελικά το 1963 στον βαθμό της Επιθεωρήτριας. Από την άλλη η ενασχόλησή της με τη φωτογραφία δεν ήταν μέσο βιοπορισμού αλλά γίνεται με οργάνωση και σοβαρότητα. Απόδειξη αποτελεί η ποιότητα του έργου της. Επίσης από τη δεκαετία του '30 η Χρυσάκη έκανε χρήση δύο σφραγίδων με τις οποίες κατοχύρωνε την πατρότητα του έργου της. Η πρώτη έγραφε «REPRODUCTION INTERDITE, / M. CRUSACHI, ATHENS 1930» και η δεύτερη «Μ. ΧΡΟΥΣΑΚΗ – ΑΘΗΝΑΙ»¹⁶⁴. Και βέβαια ας μην ξεχνούμε πως η ίδια παρέδωσε στην Εθνική Πινακοθήκη ένα αρχείο πλήρες και καλά οργανωμένο (35 λευκώματα με θεματική διάταξη). Αναμφισβήτητα το φωτογραφικό της έργο είναι σπουδαίο, γιατί συνδυάζει την καλλιτεχνική αξία με την ιστορική μαρτυρία. Ένα έργο που επέζησε και χάρη στην επιθυμία του τότε Διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης, Μαρίνου Καλλιγιά, να

¹⁶³ Γ. Σταθάτος, «Ερασταί του καλού και της φύσεως, Οι ρίζες της ερασιτεχνικής καλλιτεχνικής φωτογραφίας στην Ελλάδα», στην ιστοσελίδα: *Γιάννης Σταθάτος*, 22.2.2004, διαθέσιμο στο: https://www.stathatos.net/el/texts/writings-photography-and-art/erastai-toy-kaloy-kai-tis_fyseos, ημερομηνία προσπέλασης 12.4.2021

¹⁶⁴ Γ. Σταθάτος, *ό. π.*, σ. 20-21

το αποκτήσει, σε μια εποχή που η συστηματική ενασχόληση με την ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας δεν είχε ξεκινήσει.

Επίλογος

Η εξέταση της ζωής και του έργου αυτών των Μικρασιατών καλλιτεχνών επιβεβαιώνει τον τίτλο της Διατριβής: «*Δημιουργία και θύμηση μέσα από τις Εικαστικές Τέχνες*». Παρά τις διαφορές τους, δημιούργησαν ένα ανθρωποκεντρικό έργο και ένα δικό τους προσωπικό ύφος, έχοντας σημείο αναφοράς την Ελλάδα, τους ανθρώπους, τα τοπία, την πολιτιστική της παράδοση. Δεν μιμήθηκαν άκριτα προγενέστερες τεχνικές ή σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα αλλά τα αξιοποίησαν δημιουργικά και τα προσάρμοσαν στη δική τους παιδεία, αισθητική και ανάγκη. Πνεύματα ανήσυχα, με κοινωνικούς και πολιτικούς προβληματισμούς, εξελίσσουν την τέχνη τους θεματικά και τεχνικά. Η δημιουργικότητά τους δεν περιορίζεται στα πλαίσια της τέχνης τους, καθώς όλοι ασχολούνται και με άλλες μορφές τέχνης. Για παράδειγμα, κάποιοι άφησαν πίσω σπουδαία κείμενα, όπως ποιητικές συλλογές, αυτοβιογραφίες, ιστορικά μυθιστορήματα, μελέτες και άρθρα για το έργο τους, γεγονός που δείχνει την πολυδιάστατη παιδεία τους.

Η καταγωγή τους, από την άλλη, επηρέασε άμεσα ή έμμεσα τη ζωή και το έργο τους. Η θύμηση υπάρχει στα έργα όλων. Σε κάποιους οι χαμένες πατρίδες, η προσφυγιά, η απώλεια είναι μία βασική θεματική των έργων τους (Καπάνταης, Προκοπίου, Σικελιώτης) και στους άλλους υπάρχει, χωρίς να μονοπωλεί το ενδιαφέρον και την έμπνευσή τους (Απάρτης, Βαλσαμάκης, Χρυσάκη, Δροσάκη, Nelly'ς). Ωστόσο δεν χωράει αμφιβολία ότι σε όλους τα γεγονότα του '22 άφησαν ανεξίτηλα ίχνη στις ψυχές τους, στην παιδική τους ηλικία και καθόρισαν τις επιλογές τους, προσωπικές και επαγγελματικές. Κυρίως καλλιέργησαν μέσα τους την αγάπη και την ευαισθησία για τον άνθρωπο και τα πανανθρώπινα προβλήματα. Γι' αυτούς η τέχνη τους ήταν λύτρωση, διαφυγή, τρόπος για να εξωτερικεύσουν τις προσωπικές τους αλήθειες και μνήμες.

Ολοκληρώνοντας τη συγγραφή αυτού του πονήματος, πρέπει να επισημανθεί ότι η εξέταση των οχτώ αυτών καλλιτεχνών σου επιτρέπει να ταξιδέψεις στον χώρο και τον χρόνο και να διαβάσεις την ιστορία μέσα από τα μάτια του καλλιτέχνη. Συγκεκριμένα μπορείς να αναγνωρίσεις το ανθρώπινο μεγαλείο στον ανδριάντα του Μητροπολίτη Χρυσόστομου του Απάρτη, την οδύνη του πρόσφυγα στο «*Ηρώ της Περγάμου*» του Καπάνταη, τη δραματική θέση του Έλληνα στρατιώτη στο μικρασιατικό μέτωπο στον πίνακα «*Κάλε Γκρότο*» του Προκοπίου, τα εγκλήματα

πολέμου στον πίνακα «Από τα Καλάβρυτα στο Μάϋ Λαϊ» του Σικελιώτη, τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων στη φωτογραφική έκθεση της Nelly's «Προσφυγικοί καημοί», τις τραγικές συνέπειες του εμφυλίου στις φωτογραφίες της Χρυσάκη που απαθανατίζουν τη μετακίνηση των παιδιών στις παιδοπόλεις. Αυτά και πολλά άλλα έργα τους εκφράζουν την ατομική και συλλογική μνήμη, προάγουν τον πολιτισμό και αποτελούν πολύτιμη παρακαταθήκη για όλους μας.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Εφημερίδες

Ελεύθερος Άνθρωπος
Ελεύθερος Λόγος
Η Πρωΐα
Καθημερινή (Επτά ημέρες)
Πατρίς
Πολιτεία

2. Περιοδικά

Αρχιτεκτονική
Διαβάζω
Διαγώνιος
Επιθεώρηση Τέχνης
Ζυγός
Η Εικονογραφημένη της Ελλάδος
Καλλιτεχνικά Νέα
Νέα Εστία

3. Εγκυκλοπαίδειες – Λεξικά

Δομή
Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
Λεξικό Ελλήνων καλλιτεχνών Ζωγράφοι, Γλύπτες, Χαράκτες 16ος - 20ός
αιώνας
Πάπυρος Larousse Britannica

4. Οπτικοακουστικά Μέσα – Ντοκιμαντέρ

Αγίς films, «Ελευθερία Δροσάκη, 14 Φεβρουαρίου 2014», στην ιστοσελίδα:
 ΑΙΓΙΣ, 14.2.2014, διαθέσιμο στο:

<https://www.youtube.com/watch?v=w8Mmg4soDuw>, ημερομηνία προσπέλασης 7.4.2021

Ζαχαροπούλου Κ., «Βάσος Καπάνταης Γλύπτης», στην ιστοσελίδα: *EPT*, 2007, διαθέσιμο στο: <https://archive.ert.gr/25695/>, ημερομηνία προσπέλασης 25.4.2021

Σγουράκης Γ., Σγουράκη Η., «Μονόγραμμα Έλλη Σεραϊδάρη (Nelly's)», στην ιστοσελίδα: *EPT*, 1994, διαθέσιμο στο: <https://archive.ert.gr/6643/>, ημερομηνία προσπέλασης 24.3.2021

Σπιτέρης Τ., Φωκάς Γ., «Συνάντηση με τους δημιουργούς, Ο ζωγράφος Γιώργος Σικελιώτης», στην ιστοσελίδα: *EPT*, 1975, διαθέσιμο στο: <https://www.ert.gr/ert-arxeio/giorgos-sikeliotis-4-septemvrioy-1984/>, ημερομηνία προσπέλασης 21.4.2021

5. Διαδικτυακές Πηγές

Αγώνας της Κρήτης Πολιτισμός, «Ελευθερία Δροσάκη: Αντιστασιακός αγώνας και κεραμική τέχνη», στην ιστοσελίδα: *Αγώνας της Κρήτης*, 3.12.2014, διαθέσιμο στο: <http://agonaskritis.gr/%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CE%B4%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%B1%CE%B3%CF%8E/>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

Αδαμοπούλου Μ., «Γλυπτική του ξεριζωμού και του έρωτα», στην ιστοσελίδα: *Τα Νέα*, 7.3.2007, διαθέσιμο στο: <https://www.tanea.gr/2007/03/07/lifearts/culture/glyptiki-toy-kserizwmoy-kai-toy-erwta/>, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

Βελισσαρίδης Γ., «Nelly's», στην ιστοσελίδα: *dimart*, 18.8.2015, διαθέσιμο στο: <https://dimartblog.com/2015/08/18/nellys/>, ημερομηνία προσπέλασης 7.5.2021

Βικιπαίδεια, «Πάνος Βαλσαμάκης», 23.10.2020, διαθέσιμο στο: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CF%82_%CE%92%CE%B1%CE%BB%CF%83%CE%B1%CE%BC%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

Γλυπτοθήκη, «Καπάνταης Βάσος», στην ιστοσελίδα: *Γλυπτοθήκη*, 6.12.2007, διαθέσιμο στο: <https://glypto.wordpress.com/2007/12/06/karantais-estia/>, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

Γλυπτοθήκη, «Νέα Σμύρνη», στην ιστοσελίδα: *Γλυπτοθήκη*, 24.3.2010, διαθέσιμο στο: <https://www.glyptothoniki.gr-nea-smirni.html>, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

Εθνική Πινακοθήκη, Γλυπτική: Μόνιμη έκθεση, «Απάρτης Θανάσης (1899 – 1972), Ο κορμός του Πορτογάλου ή Ανδρικός κορμός, 1921», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/glyptikh-monimi-ekthesi/sculpture/monternismos-kai-paradosi/o-kormos-tou-portogalou-i-andrikos-kormos.html>, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

Εθνική Πινακοθήκη, Γλυπτική: Μόνιμη έκθεση, «Απάρτης Θανάσης (1899 – 1972), Μαρί – Τερέζ, 1949», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/zographikh-monimi-ekthesi/painter/apartis-thanasis.html>, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

Εθνική Πινακοθήκη, Γλυπτική: Μόνιμη έκθεση, «Καπάνταης Βάσος (1924 - 1990) Η Μικρασιατική Μα, 1966», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/glyptikh-monimi-ekthesi/sculpture/monternismos-kai-paradosi/i-mikrasiatiki-ma.html>, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

Εθνική Πινακοθήκη, Ζωγραφική: Μόνιμη έκθεση, «Προκοπίου Γεώργιος (Μπουρνόβα Σμύρνης 1876 – Αργυρόκαστρο 1940)», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/zographikh-monimi-ekthesi/painter/prokoriou-georgios.html>, ημερομηνία προσπέλασης 14.4.2021

Εθνική Πινακοθήκη, Ζωγραφική: Μόνιμη έκθεση, «Σικελιώτης Γεώργιος (Σμύρνη 1917 – Αθήνα 1984)», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/zographikh-monimi-ekthesi/painter/sikeliotis-giorgos.html>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

Ινστιτούτο σύγχρονης ελληνικής τέχνης, «Απάρτης Θανάσης (1899 -1972)», στην ιστοσελίδα: *iset*, διαθέσιμο στο: <http://dp.iset.gr/artist/view.html?id=383>, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

Καραστέργιος Χ., «Ιστορικές πηγές για την παραδοσιακή φορεσιά της Ιερισσού και της Χαλκιδικής», στην ιστοσελίδα: *Ερανιστής*, 26.3.2019, διαθέσιμο στο: eranistis.net/wordpress/2019/03/26/32118, ημερομηνία προσπέλασης 12.4.2021

Κελιώτης Γ., «Τα μοναστήρια του Αγίου Όρους σε κεραμικά του Πάνου Βαλσαμάκη. Μια άγνωστη και πρωτότυπη συλλογή της Αγιορειτικής Πινακοθήκης», στην ιστοσελίδα: *ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΕΣ ΜΝΗΜΕΣ*, 19.5.2018, διαθέσιμο στο: <http://agioritikesmnmimes.blogspot.com/2018/05/10661.html>, ημερομηνία προσπέλασης 7.4.2021

Κοσκινά Κ., «Αθήνα – Νέα Υόρκη», στην ιστοσελίδα: *katerina sarri webtopos*, 3.1.2008, διαθέσιμο στο: http://www.webtopos.gr/gr/art/artists/n/nelly/exhibition_AthensNewYork_web/article_koskina.htm, ημερομηνία προσπέλασης 2.4.2021

Λυκούρης Ι. Β., «Το αρχείο της Ελληνικής Φωτογραφικής Εταιρείας», στην ιστοσελίδα: *Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία*, 2020, διαθέσιμο στο: <http://www.efe.com.gr/arxeio.htm>, ημερομηνία προσπέλασης 11.4.2021

Μηχανή του Χρόνου, «Ο πολεμικός ζωγράφος που έβαλε “χοντρό βύσμα” για να πάει στον πόλεμο του ’40», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/o-polemikos-zografos-pou-evale-chontrovisma-gia-na-pai-ston-polemo-tou-40-o-64chronos-giorgos-prokoriou-athanasise-tous-iroismous-ton-ellinon-ke-pethane-sto-alvaniko-metopo/>, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

Μουσείο Μπενάκη, φωτογραφικά αρχεία, «Nelly's (Έλλη Σουγιουλτζόγλου-Σεραϊδάρη) (1899 - 1998)», στην ιστοσελίδα: *Μουσείο Μπενάκη*, διαθέσιμο στο: https://www.benaki.org/index.php?option=com_collections&view=creator&collectionId=20&id=99&Itemid=510&lang=el, ημερομηνία προσπέλασης 7.5.2021

Μωραϊτής Δ., «Μαρία Χρυσάκη, Επαγγελματίας Ερασιτέχνης», στην ιστοσελίδα: *Συλλογή Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Λιβαδειάς*, 2020, διαθέσιμο στο: http://srv-viv1-livad.voi.sch.gr/ePublic/MoraitisD_ChrousakiMaria.pdf?fbclid=IwAR0Ekf-

yQHbYvfdDTNhMW8odDLJd7-gpiOTsrJwXJuIrUcHlhchzIEBvVhQ, ημερομηνία προσπέλασης 8.5.2021

Νοταράκης Δ., «Ανοίγοντας το αρχείο του κορυφαίου κεραμίστα Πάνου Βαλσαμάκη», στην ιστοσελίδα: *Lifo Εικαστικά*, 30.3.2021, διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/eikastika/anoigontas-arheio-toy-koryfaiouy-keramisti-ranoy-balsamaki>, ημερομηνία προσπέλασης 7.4.2021

Νοταράκης Δ., «Τέχνη στην είσοδο της αθηναϊκής πολυκατοικίας: 10 αριστουργήματα που πρέπει να προστατευτούν», στην ιστοσελίδα: *Lifo Design*, 27.2.2021, διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/design/tehni-stin-eisodo-tis-athinaikis-polykatoikias-10-aristourgimata-roy-prepei-na>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

Οικονόμου Μ., «Βάσος Καπάντας – Μετάλλια», στην ιστοσελίδα: *eikastikon*, διαθέσιμο στο: <http://www.eikastikon.gr/kritikesparousiaseis/economidou.html>, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

Πάκα Α., «Το έργο του Πάνου Βαλσαμάκη σε μια περίοδο διαρκούς αναζήτησης πενήντα χρόνων», στην ιστοσελίδα: *Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ.*, 23.4.2020, διαθέσιμο στο: <http://www.teloglion.gr/el/node/18818>, ημερομηνία προσπέλασης 8.4.2021

Πάκα Α., «Σικελιώτης Γιώργος (Σμύρνη 1917 – Αθήνα 1984)», στην ιστοσελίδα: *Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών ΑΠΘ*, 26.4.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.auth.gr/news/announcements/27858>, ημερομηνία προσπέλασης 24.4.2021

Πανελλήνια Ένωση Κεραμιστών και Αγγειοπλαστών, «2^ο τριήμερο 2-3-4 Νοεμβρίου: Κεραμική και Μουσική», στην ιστοσελίδα: *Πανελλήνια Ένωση Κεραμιστών και Αγγειοπλαστών*, 6.11.2012, διαθέσιμο στο: http://enosi-keramiston-aggeioplaston.blogspot.com/2012/11/2-2-3-4_6.html, ημερομηνία προσπέλασης 6.4.2021

Πατινώτης Τ., «Αναφορές σε σημαντικούς κεραμίστες και αγγειοπλάστες», στην ιστοσελίδα: *Τάσος Πατινώτης Κεραμίστας*, διαθέσιμο στο: <https://kerameys.gr/keramistes.html>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

Παυλόπουλος Δ., «Γλυπτική Βιογραφίες, Θανάσης Απάρτης 1899 – 1972», στην ιστοσελίδα: *dailymotion*, 2011, διαθέσιμο στο: <https://www.dailymotion.com/video/xksu96>, ημερομηνία προσπέλασης 2.5.2021

Ριζοσπάστης Πολιτισμός, «Ελευθερία Δροσάκη, Μεγάλη “ποιήτρια” του πηλού», στην ιστοσελίδα: *Ριζοσπάστης*, 28.12.2014, διαθέσιμο στο: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8255165>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

Σίδερης Α., «Πολεμική Έκθεση της Στρατιάς της Μ. Ασίας», στην ιστοσελίδα: *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία, 2002*, 14.1.2002, διαθέσιμο στο: <http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5852>, ημερομηνία προσπέλασης 14.4.2021

Σταθάτος Γ., «Ερασταί του καλού και της φύσεως, οι ρίζες της ερασιτεχνικής καλλιτεχνικής φωτογραφίας στην Ελλάδα», στην ιστοσελίδα: *Γιάννης Σταθάτος*, 22.2.2004, διαθέσιμο στο: <https://www.stathatos.net/el/texts/writings-photography-and-art/erastai-toy-kaloy-kai-tis-fyseos>, ημερομηνία προσπέλασης 12.4.2021

Στίγκας Θ., «Nelly’s – Κινητικότητα και ελευθερία στις φωτογραφίες της, όπως και η ίδια η ζωή της», στην ιστοσελίδα: *photologio Μιλάμε για τη φωτογραφία*, 18.2.2018, διαθέσιμο στο: <https://www.photologio.gr/megaloi-fotografoi/nellys/>, ημερομηνία προσπέλασης 7.5.2021

Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., «Το έργο της εβδομάδας από τις Συλλογές του Τελλογλείου Ιδρύματος – Πάνος Βαλσαμάκης», στην ιστοσελίδα: *Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ.*, 20.4.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.teloglion.gr/el/node/18814>, ημερομηνία προσπέλασης 13.3.2021

Χασιώτης Λ., «Το ζήτημα των παιδιών στον Εμφύλιο», στην ιστοσελίδα: *Η Καθημερινή*, 1.7.2012, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/461720/to-zitima-ton-paidion-ston-emfylio/>, ημερομηνία προσπέλασης 11.4.2021

Χρήστου Χ., «Η γλυπτική του Βάσου Καπάνταη», στην ιστοσελίδα: *eikastikon*, διαθέσιμο στο: http://www.eikastikon.gr/kritikesparousiaseis/christou_c.html, ημερομηνία προσπέλασης 27.4.2021

Aspromavro, «Μαρία Χρουσάκη 1899-1972», στην ιστοσελίδα: *Aspromavro*, διαθέσιμο στο: <https://www.aspromavro.net/2015/09/1899-1972.html>, ημερομηνία προσπέλασης 7.5.2021

Eikastikon, «Βάσος Καπάνταης, Βιογραφικό Σημείωμα», στην ιστοσελίδα: *Eikastikon*, 1990, διαθέσιμο στο: http://www.eikastikon.gr/glyptiki/karantahs_cv.html, ημερομηνία προσπέλασης 26.4.2021

Myriobiblos, «Βάσος Καπάνταης, Από “Το Υπόλοιπον της Διαδρομής”», στην ιστοσελίδα: *artopos*, διαθέσιμο στο: http://www.myriobiblos.gr/greekliterature/karantais_diadromi.html, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

B. Βιβλιογραφία

Αντωνοπούλου Ζ., *Τα γλυπτά της Αθήνας, Υπαίθρια γλυπτική*, Αθήνα 2003

Απάρτης Θ., *Από την Ανατολή στη Δύση*, Αθήνα 1984

Βαρλάς Μ., *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003

Βογιατζόγλου – Σακελλαροπούλου Μ., *Παραδοσιακή κεραμική της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2009

Βουελάκη Κ., Ευθυμίου - Τσεκούρα Ντ., Μπουντούρη Ε., *Nelly's Σώμα και Χορός*, Αθήνα 1999

Δήμου Ν., Κωνσταντίνου Φ., *Έγχρωμη Nelly's*, Αθήνα 2005

Δροσάκη Ε., *Εν Θεσσαλονίκη ... από τον πόλεμο, την κατοχή και την αντίσταση*, Αθήνα 1985

Εθνική Πινακοθήκη, *Γ. Σικελιώτης*, Αθήνα 1975

Εθνική Πινακοθήκη, *Σύγχρονοι Έλληνες Ζωγράφοι (1909 – 1960)*, Αθήνα 1972

Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006

Καλλονάς Δ., *Σύγχρονοι Έλληνες ζωγράφοι και γλύπτες*, Αθήνα 1944

Καπάνταης Β., *Μνήμες Ιωνίας*, Αθήνα 1990

Κάσδαγλης Ε., *Nelly's Αυτοπροσωπογραφία*, Αθήνα 1989

Κασιμάτη Μ., *Ημερολόγιο 2009, Μαρία Χρυσάκη Φωτογραφίες 1918-1965 Άνθρωποι και τόποι μιας Ελλάδας που αγαπήσαμε*, Αθήνα 2008

Κέντρο σπουδής και ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού, 5^ο Συμπόσιο *Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική και Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας*, Αθήνα 2012

Κορρέ – Ζωγράφου Κ., *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995

Κυριαζόπουλος Β. Δ., *Ελληνικά παραδοσιακά κεραμικά*, Αθήνα 1984

Λιάκος Α., *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011

Μαυρωτάς Τ., *Τον λόγο έχει η τέχνη*, Αθήνα 2018

Μεντζαφού – Πολύζου Ο., *Εθνική Πινακοθήκη 100 χρόνια*, Αθήνα 2013

Μεραναίος Κ., *Πάνος Βαλσαμάκης*, Αθήνα 1979

Μιχελή Λ., *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, Αθήνα 1992

Μπουντούρη Ε., *Αρχαιότητες – Ελλάδα 1925 – 1939 - Nelly's*, Αθήνα 2003

Ξανθάκης Α., *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας*, Αθήνα 1995

Ξανθάκης Α., *Nelly's Σύγχρονοι Έλληνες Εικαστικοί*, Αθήνα 2009

Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας: Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα 2018

Παπανικολάου Γ., *Ελευθερία Δροσάκη 70 χρόνια αγωνίας για την Κεραμική Τέχνη, τη Ζωγραφική και τη Λογοτεχνία*, Αθήνα 2014

Παπανικολάου Μ., *Η ελληνική τέχνη του 20^{ου} αιώνα Ζωγραφική – Γλυπτική*, Αθήνα 2006

Προκοπίου Α., Ξανθάκης Α., *Γιώργος Προκοπίου, Ζωγραφίζοντας τον πόλεμο και την ειρήνη*, Αθήνα 2010

Σταθάτος Ι., *Μαρία Χρουσάκη Φωτογραφίες 1817-1958*, Αθήνα 2000

Ταξεδάκης Π., *Βάσος Καπάνταης, ο γλύπτης και τα μετάλλια*, Αθήνα 1980

Τελλόγλειο Ίδρυμα, *Πάνος Βαλσαμάκης*, Θεσσαλονίκη 1982

Χατζημιχάλης Γ., *Βάσος Καπάνταης Γλύπτης*, Αθήνα 2007

Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757- 1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001

Χρήστου Θ., *«Η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Σμύρνης και ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή»*, στα: *Πρακτικά του 2ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο.*

Παιδεία – Εκπαίδευση στις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής», Αθήνα 2006, σ. 258-285

Χρήστου Χ., *Ελληνική τέχνη Ζωγραφική 20ου αιώνα*, Αθήνα 1996

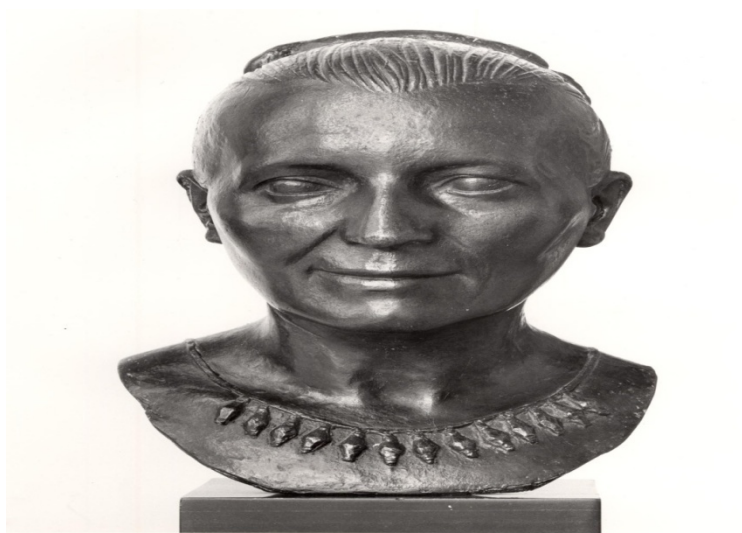
Χρήστου Χ., *Ελληνική Τέχνη Νεοελληνική Χαρακτική*, Αθήνα 1994

Levon H. Abrahamian - Yuri D. Anchabadze - Χαρατσίδης Ε. Κ. - Σέργης Μ. Γ. - Θεοδωρίδου Γ. Γ., *Θέματα Ρωσικής και Αρμενικής Λαογραφίας από τη Ρωσία, την Αρμενία, την Ελλάδα και τον ευρύτερο παρευξείνιο χώρο (19^{ος} – 21^{ος} αιώνες)*, Θεσσαλονίκη 2018

Παράρτημα**Γλυπτική – Θανάσης Απάρτης**

Θανάσης Απάρτης

Πηγή: Ινστιτούτο σύγχρονης ελληνικής τέχνης, «Απάρτης Θανάσης (1899 - 1972)», στην ιστοσελίδα: *iset*, διαθέσιμο στο: <http://dp.iset.gr/artist/view.html?id=383>, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

«Μαρί Τερέζ» (1949): η σύζυγος του Θ. Απάρτη

Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη, Γλυπτική: Μόνιμη έκθεση, «Απάρτης Θανάσης (1899 – 1972), Μαρί – Τερέζ, 1949», διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/zographikh-monimi-ekthesi/painter/apartis-thanasis.html>, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

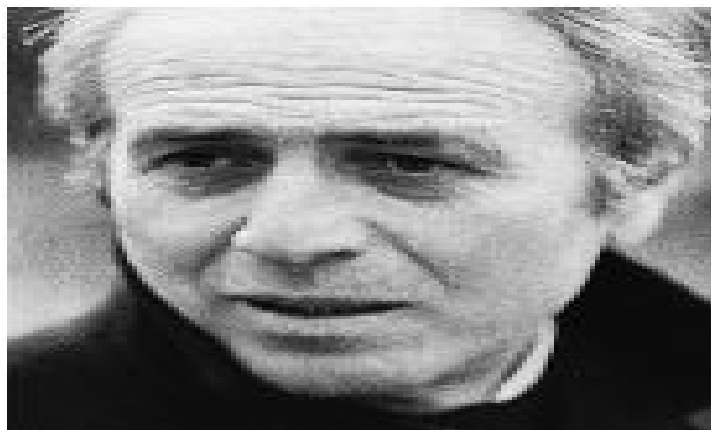

«Ο κορμός του Πορτογάλου» ή «Ανδρικός κορμός» (1921): μοντέλο ένας Πορτογάλος αριστοκράτης, στη χαρακτηριστική στάση του κοντραπόστο.

Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη, Γλυπτική: Μόνιμη έκθεση, «Απάρτης Θανάσης (1899 – 1972), Ο κορμός του Πορτογάλου ή Ανδρικός κορμός, 1921», στην ιστοσελίδα:

Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, διαθέσιμο στο:
<https://www.nationalgallery.gr/el/gluptikh-monimi-ekthesi/sculpture/monternismos-kai-paradosi/o-kormos-tou-portogalou-i-andrikos-kormos.html>, ημερομηνία
προσπέλασης 5.5.2021

Βάσος Καπάνταης

Βάσος Καπάνταης

Πηγή: Μ. Αδαμοπούλου, «Γλυπτική του ξεριζωμού και του έρωτα», στην ιστοσελίδα:

Τα Νέα, 7.3.2007, διαθέσιμο στο:

<https://www.tanea.gr/2007/03/07/lifearts/culture/glyptiki-toy-kserizwmoy-kai-toy-erwta/>,

ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

«Μικρασιατική Μα» (1966): η ακρωτηριασμένη μορφή αποτελεί προσωποποίηση της πατρίδας που χάθηκε.

Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη, Γλυπτική: Μόνιμη έκθεση, «Καπάνταης Βάσος (1924-1990) Η Μικρασιατική Μα, 1966», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/glyptikh-monimi-ekthesi/sculpture/monternismos-kai-paradosi/i-mikrasiatiki-ma.html>,

ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

«Ηρώο της Περγάμου» (1978): μικρά παιδιά και γυναίκες, πρόσφυγες από την Πέργαμο, καταδιώκονται και το μόνο που καταφέρνουν να πάρουν μαζί τους είναι το κλειδί του σπιτιού τους. Η τραγωδία των μορφών κορυφώνεται στα χαοτικά, τρύπια μάτια των προσώπων.

Πηγή: Γλυπτοθήκη, «Καπάνταης Βάσος», στην ιστοσελίδα: *Γλυπτοθήκη*, 6.12.2007, διαθέσιμο στο: <https://glypto.wordpress.com/2007/12/06/karantais-estia/>, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

Ζωγραφική

Γιώργος Προκοπίου

Ο Προκοπίου στο εργαστήριό του κατά την περίοδο 1939 - 1940

«Μέχρις Εσχάτων – η γιγαντομαχία του Σειντή Γαζή στις 8 Ιουλίου 1921»

(ελαιογραφία)

Πηγή: Μηχανή του Χρόνου, «Ο πολεμικός ζωγράφος που έβαλε “χοντρό βύσμα” για να πάει στον πόλεμο του '40», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/o-polemikos-zografos-pou-evale-chontro-visma-gia-na-pai-ston-polemo-tou-40-o-64chronos-giorgos-prokopiou-apathanatise-tous-iroismous-ton-ellinon-ke-pethane-sto-alvaniko-metopo/>, ημερομηνία προσπέλασης

5.5.2021

«Άποψη του Αργυρόκαστρου υπό βροχήν» (1940): Τελευταία ελαιογραφία του Προκοπίου που έμεινε ημιτελής κι η μόνη διασωθείσα από τα έργα του αλβανικού μετώπου.

Πηγή: Μηχανή του Χρόνου, «Ο πολεμικός ζωγράφος που έβαλε “χοντρό βύσμα” για να πάει στον πόλεμο του ’40», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/o-polemikos-zografos-pou-evale-chontro-visma-gia-na-pai-ston-polemo-tou-40-o-64chronos-giorgos-prokopiou-apathanatise-tous-iroismous-ton-ellinon-ke-pethane-sto-alvaniko-metopo/>, ημερομηνία προσπέλασης

5.5.2021

Γιώργος Σικελιώτης

«Παλιά Αγγλία»

«Εργοστάσιο στο κανάλι» (1974)

«Σλέπια στο κανάλι» (1974)

«Το σπίτι του Σαίξπηρ στο
Στράτφορντ» (1974)«Χωριάτικο σπίτι στο
Στράτφορντ» (1974)

Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη, Ζωγραφική: Μόνιμη έκθεση, «Σικελιώτης Γεώργιος (Σμύρνη 1917 – Αθήνα 1984)», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/zographikh-monimi-ekthesi/painter/sikeliotis-giorgos.html>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

«Εργάτες - επιστροφή» (1970)

«Ζευγάρι» (1961-1970)

«Ευαγγελισμός»

Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη, Ζωγραφική: Μόνιμη έκθεση, «Σικελιώτης Γεώργιος (Σμόρνη 1917 – Αθήνα 1984)», στην ιστοσελίδα: *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου*, διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/zographikh-monimi-ekthesi/painter/sikeliotis-georgos.html>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

Κεραμική
Πάνος Βαλσαμάκης

Ο Πάνος Βαλσαμάκης στο εργαστήριό του

Πηγή: Δ. Νοταράκης, «Ανοίγοντας το αρχείο του κορυφαίου κεραμίστα Πάνου Βαλσαμάκη», στην ιστοσελίδα: *Lifo Εικαστικά*, 30.3.2021, διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/eikastika/anoigontas-arheio-toy-koryfaiouy-keramisti-ranoy-balsamaki>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

Περίοδος Κεραμικού

Περίοδος ΑΚΕΛ

Πηγή: Βικιπαίδεια, «Πάνος Βαλσαμάκης», 23.10.2020, διαθέσιμο στο:
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CF%82_%CE%B1%CE%BB%CF%83%CE%B1%CE%BC%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82, ημερομηνία προσπέλασης 5.5.2021

Περίοδος εργαστηρίου στο Μαρούσι - Κεραμική σύνθεση σε εξώθυρα πολυκατοικίας στην Πλάκα (1960)

Πηγή: Δ. Νοταράκης, «Τέχνη στην είσοδο της αθηναϊκής πολυκατοικίας: 10 αριστουργήματα που πρέπει να προστατευτούν», στην ιστοσελίδα: *Lifo Design*, 27.2.2021, διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/design/tehni-stin-eisodo-tis-athinaikis-polykatoikias-10-aristourgimata-poy-prerei-na>, ημερομηνία προσπέλασης

6.5.2021

Ελευθερία Δροσάκη

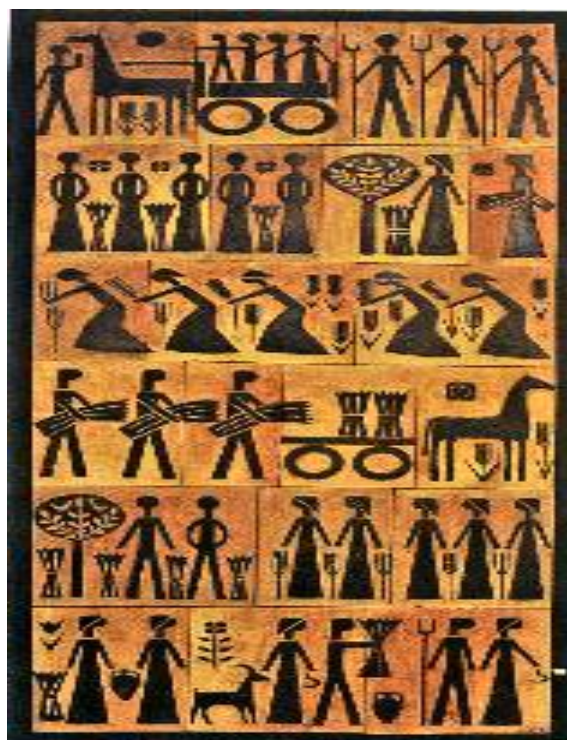
Η Δροσάκη στο εργαστήριό της

Πιάτο με διακόσμηση στο εσωτερικό

«Κοπέλες με ελιά, μήλο και περιστέρι»

«Αγρότες στον θερισμό»

Πηγή: Ριζοσπάστης Πολιτισμός, «Ελευθερία Δροσάκη, Μεγάλη “ποιήτρια” του πηλού», στην ιστοσελίδα: *Ριζοσπάστης*, 28.12.2014, διαθέσιμο στο: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8255165>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

«Οι Σμυρνιές»

Πηγή: Τ. Πατινώτης, «Αναφορές σε σημαντικούς κεραμίστες και αγγειοπλάστες», στην ιστοσελίδα: *Τάσος Πατινώτης Κεραμίστας*, διαθέσιμο στο: <https://kerameys.gr/keramistes.html>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

Νεολιθικό αγγείο

Πηγή: Αγώνας της Κρήτης Πολιτισμός, «Ελευθερία Δροσάκη: Αντιστασιακός αγώνας και κεραμική τέχνη», στην ιστοσελίδα: *Αγώνας της Κρήτης*, 3.12.2014, διαθέσιμο στο: <http://agonaskritis.gr/%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CE%B4%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%B1%CE%B3%CF%8E/>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021

Φωτογραφία

Nelly's (Έλλη Σουγιουλτζόγλου - Σεραϊδάρη)

Η φωτογράφιση της Mona Raína στην Ακρόπολη

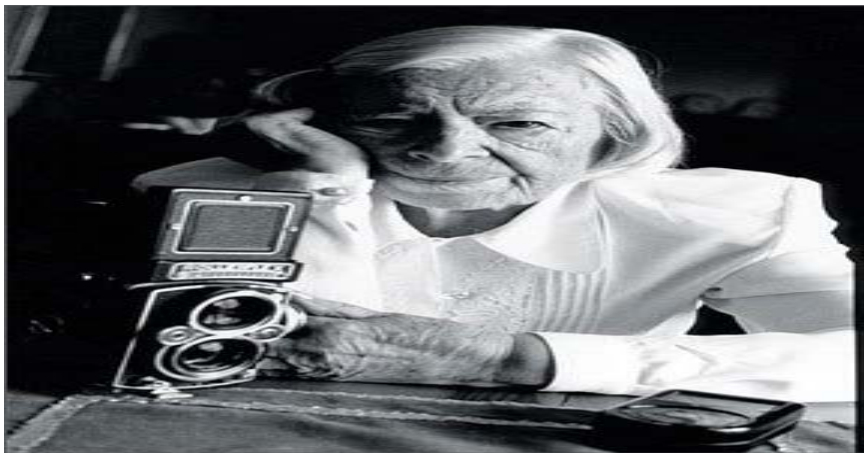
Η φωτογράφιση της Nikolska στην Ακρόπολη

Πηγή: Μουσείο Μπενάκη, φωτογραφικά αρχεία, «Nelly's (Έλλη Σουγιουλτζόγλου-Σεραϊδάρη) (1899-1998)», στην ιστοσελίδα: *Μουσείο Μπενάκη*, διαθέσιμο στο: https://www.benaki.org/index.php?option=com_collections&view=creator&collectionId=20&id=99&Itemid=510&lang=el, ημερομηνία προσπέλασης 7.5.2021

Παραλληλισμοί

Πηγή: Θ. Στίγκας, «Nelly's – Κινητικότητα και ελευθερία στις φωτογραφίες της, όπως και η ίδια η ζωή της», στην ιστοσελίδα: *photologio Μιλάμε για τη φωτογραφία*, 18.2.2018, διαθέσιμο στο: <https://www.photologio.gr/megaloi-fotografoi/nellys/>, ημερομηνία προσπέλασης 7.5.2021

Nelly's

Πηγή: Γ. Βελισσαρίδης, «Nelly's», στην ιστοσελίδα: *dimart*, 18.8.2015, διαθέσιμο στο: <https://dimartblog.com/2015/08/18/nellys/>, ημερομηνία προσπέλασης 7.5.2021

Μαρία Χρουσάκη

Νοσοκόμα με ένα ξυπόλητο παιδί πάνω σε ένα σωρό ερειπίων μετά τον σεισμό της Ιερισσού το 1932.

Πηγή: Aspromavro, «Μαρία Χρουσάκη 1899-1972», στην ιστοσελίδα: *Aspromavro*, διαθέσιμο στο: <https://www.aspromavro.net/2015/09/1899-1972.html>, ημερομηνία προσπέλασης 7.5.2021

Στρατιωτικό νοσοκομείο 1941

Πηγή: Γ. Σταθάτος, «Μαρία Χρουσάκη: Φωτογραφίες 1917-1958», στην ιστοσελίδα: *Γιάννης Σταθάτος*, 2000, διαθέσιμο στο: <https://www.stathatos.net/el/curation/maria-hroysaki-fotografies-1917-1958>, ημερομηνία προσπέλασης 8.5.2021

Μεταφορά των παιδιών -θυμάτων του εμφυλίου- της Θράκης και της Μακεδονίας από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, την άνοιξη του 1948.

Πηγή: Δ. Μωραΐτης, «Μαρία Χρυσάκη, Επαγγελματίας Ερασιτέχνης», στην ιστοσελίδα: *Συλλογή Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Λιβαδειάς*, 2020, διαθέσιμο στο: [http://srv-vivl-](http://srv-vivl-livad.voi.sch.gr/ePublic/MoraitisD_ChrousakiMaria.pdf?fbclid=IwAR0EkfyQHbYvfdDTNhMW8odDLJd7-gpiOTsrJwXJuIrUcHlhchzIEBvVhQ)

[livad.voi.sch.gr/ePublic/MoraitisD_ChrousakiMaria.pdf?fbclid=IwAR0EkfyQHbYvfdDTNhMW8odDLJd7-gpiOTsrJwXJuIrUcHlhchzIEBvVhQ](http://srv-vivl-livad.voi.sch.gr/ePublic/MoraitisD_ChrousakiMaria.pdf?fbclid=IwAR0EkfyQHbYvfdDTNhMW8odDLJd7-gpiOTsrJwXJuIrUcHlhchzIEBvVhQ), ημερομηνία προσπέλασης 8.5.2021

Περίληψη

Ο Απάρτης, ο Καπάνταης, ο Προκοπίου, ο Σικελιώτης, ο Βαλσαμάκης, η Χρυσάκη, η Δροσάκη κι η Νέλλη, υπήρξαν τα πρόσωπα που εξετάστηκαν στην παρούσα Διατριβή. Μικρασιάτες δημιουργοί, στον χώρο των εικαστικών τεχνών, αποτύπωσαν, κάποιοι λιγότερο και κάποιοι περισσότερο, την τραυματική εμπειρία της Καταστροφής. Η ζωή και το έργο τους αναδεικνύουν τα χαρακτηριστικά του Ελληνισμού της Ανατολής, την παιδεία, τη φιλομάθεια, την οικονομική ευρωστία, τον κοσμοπολιτισμό, την εργατικότητα, και τη μνήμη της βίαιης εκρίζωσης από τις εστίες. Στα χρόνια του Μεσοπολέμου και στα μεταπολεμικά χρόνια, άλλοι στην Ελλάδα κι άλλοι στο εξωτερικό, επιβίωσαν, σπούδασαν και συνέβαλαν στην πολιτιστική ανάπτυξη της Ελλάδας.